
NILF-RAPPORT 2015-I

Revitalisere støyutsatt jordbruk

*Jordbruket på Ørland i lys av etableringen av
hovedkampflybasen*

IVAR
PETTERSEN

EGIL PETTER
STRÆTE

FINN
WALLAND

NILF utgir en rekke publikasjoner

Faste årlige publikasjoner:

- «Driftsgranskingar i jord- og skogbruk»
- «Handbok for driftsplanlegging»
- «Utsyn over norsk landbruk. Tilstand og utviklingstrekk».
- «Mat og industri. Status og utvikling i norsk matindustri».

Resultater fra forskning og utredninger utgis i fire serier:

- «NILF-rapport» – en serie for publisering av forskningsrapporter og resultater fra større utredninger.
- «Notat» – en serie for publisering av arbeidsnotater, delrapporter, foredrag m.m. samt sluttrapporter fra mindre prosjekter.
- «Discussion paper» – en serie for publisering av foreløpige resultater (bare internettpublisering).
- «Artikler» – en serie for kortere publisering av resultater fra forskning og utredninger (bare internettpublisering).

NILF er sekretariat for Budsjettnemnda for jordbruket som årlig gir ut:

- «Totalkalkylen for jordbruket» (Jordbrukets totalregnskap og budsjett)
- «Referansebruksberegninger»
- «Resultatkontroll for gjennomføringen av landbrukspolitikken»
- «Volum- og prisindeksar for jordbruket» som ligger på:
<http://www.nilf.no/PolitikkØkonomi/Nn/VolumPrisIndeksar.shtml>

NILF gir også ut:

- «Dagligvarehandel og mat»
- Regionale dekningsbidragskalkylar.

NILF-RAPPORT 2015–1

Revitalisere støyutsatt jordbruk

*Jordbruket på Ørland i lys av etableringen av
hovedkampflybasen*

Ivar Pettersen

Egil Petter Stræte

Finn Walland

NILF

Norsk institutt for
landbruksøkonomisk forskning

Serie	NILF-rapport
Redaktør	Sjur Spildo Prestegard
Tittel	Revitalisere støyutsatt jordbruk. Jordbruket på Ørland i lys av etableringen av hovedkampflybasen
Forfattere	Ivar Pettersen, Egil Petter Stræte og Finn Walland
Prosjekt	Mulighetsstudier for jordbruket i forbindelse med etablering av kampflybasen på Ørland (F087)
Utgiver	Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF)
Utgiversted	Oslo
Utgivelsesår	2015
Antall sider	80
ISBN	978-82-7077-905-5
ISSN	0805-7028
Emneord	jordbrukets utviklingsmuligheter, investering og usikkerhet i jordbruk, skalafordeler i melkeproduksjon, arealregulering, støykonsekvenser for husdyrproduksjon, innløsning av landbrukseiendom, konsekvensutredninger, hovedkampflybase

Litt om NILF

- Forskning og utredning angående landbrukspolitikk, matvaresektor og -marked, foretaksøkonomi, nærings- og bygdeutvikling.
- Utarbeider nærings- og foretaksøkonomisk dokumentasjon innen jordbruket; dette omfatter bl.a. sekretariatsarbeidet for Budsjettnemnda for jordbruket og de årlige driftsgranskningene i jord- og skogbruk.
- Utvikler hjelpemidler for driftsplanlegging og regnskapsføring.
- Finansieres av Landbruks- og matdepartementet, Norges forskningsråd og gjennom oppdrag for offentlig og privat sektor.
- Hovedkontor i Oslo og distriktskontor i Bergen, Trondheim og Bodø.

Forord

Ørland kommune utlyste 3. juli 2014 en utredning av omstillings- og tilpasningsmuligheter for jordbruket på Ørland som følge av den forestående etableringen av hovedkampflybasen. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) og Norsk senter for bygdeforskning tilbød seg å gjennomføre utredningen med overordnet mål om å finne mulige tilpasningsstrategier som gir mest mulig aktiv jordbruksproduksjon i kjølvannet av etableringen av kampflybasen. Styrket drift og bosetting på gårdene ble i tilbudet fremhevet som viktig for å ivareta samfunnets mål for matproduksjon og aktivt og variert landbruk over hele landet.

NILF har hatt det overordnede ansvaret for utredningsprosjektet. NILF og Bygdeforskning inngikk samarbeidsavtale hvor Bygdeforskning fikk hovedansvar for kartleggingen av situasjonen sett fra jordbrukshusholdningenes side, mens NILF skulle analysere potensialet i selve jordbruksproduksjonen. Det faglige samarbeidet har for øvrig omfattet helheten i arbeidet, slik at forfatterne fra begge miljøer står som medforfattere av rapporten.

Arbeidet i prosjektgruppen har vært ledet av Ivar Pettersen fra NILF. Egil Petter Stræte har vært ansvarlig for Bygdeforsknings bidrag. Hos NILF har videre Finn Walland arbeidet med analyser av jordbruket og Paul Henrik Ring har bidratt med veiledning. Eystein Ystad har vært fagfelle.

Prosjektleder for landbruksprosjektet i Ørland kommune og Bjugn kommune, Kari Frøseth, har vært kontaktperson og samtalepartner for prosjektgruppens medlemmer. Landbrukskontoret i Ørland kommune og Bjugn kommune (felles), kommuneadministrasjonen i Ørland kommune, den lokale landbruksrådgivningen, Produsentpakkeriet Trøndelag, leder for Støygruppa Ørland, leder for Tines produsentlag, samt leder for Ørland Bondelag med kolleger i jordbruksnæringen, har bidratt med viktig innsikt og i drøfting av foreløpige resultater. Forsvarsbygg har stilt bred ekspertise til disposisjon for vårt prosjektteam. Forfatterne retter en særlig takk til bønder og husholdninger som har latt seg intervjuet i prosjektet.

Tore Bjørkli, landbruksdirektør i Sør-Trøndelag, har ledet styringsgruppen for prosjektet. Medlemmene i styringsgruppen har gitt nyttige bidrag undervegs og delatt i drøfting av foreløpige resultater.

All bistand og støtte til tross, alle konklusjoner med mulige feiltolkninger av tilgjengelig informasjon, er forfatternes ansvar.

Oslo, 7. april 2015

Inger-Anne Ravlum
Direktør

Innhold

	Side
SAMMENDRAG	1
1 INNLEDNING.....	5
1.1 Bakgrunn.....	5
1.2 Prosjektets formål og gjennomføring	9
1.2.1 Formål og problemstillinger	10
1.2.2 Støysoner og støygrenser	11
1.2.3 Styrings- og ansvarsforhold i prosjektet	13
1.3 Informasjonsgrunnlag og faglige metoder.....	16
1.3.1 Mulighetsberegningene og eventuelle sammenhenger mellom kampflybaseprosjektet og agronomiske muligheter i støysonen	16
1.3.2 Datagrunnlag og metode i analyse av agronomiske muligheter	17
1.3.3 Kartlegging av situasjonen på de enkelte gårdsbruk: Om intervjuene, utvalg og opplegg.....	18
2 ATTRAKTIVE UTVIKLINGSMULIGHETER, MEN RISIKO FOR NEDGANG	21
2.1 Lønnsom strukturutvikling i melkeproduksjon, med gode forutsetninger for intensivert planteproduksjon	21
2.1.1 Sterkt, men truet produsentmiljø	21
2.1.2 Attraktive utviklingsmuligheter i melkeproduksjonen	22
2.1.3 Planteproduksjonen kan intensiveres.....	24
2.2 Jordbruket på Ørland, mellom nedgang og vekst	26
2.2.1 Nedgang: Investeringene bremses i rød sone	26
2.2.2 Revitalisert jordbruk	27
2.2.3 Fra nedgang til revitalisert jordbruk: Noen illustrerende anslag	28
2.3 Hemmere og fremmere i en situasjon med usikkerhet	33
2.3.1 Markedsadgangen	34
2.3.2 Jordbrukspolitikken	35
2.3.3 Jordbruksforetaket og jordbrukshusholdningen.....	36
3 USIKKERHETEN FOR BONDE OG JORDBRUKSHUSHOLDNING TRUER UTVIKLINGEN	39
3.1 Bakteppet for bøndernes fortellinger	39
3.2 Bøndernes fortellinger.....	41
3.3 Hva betyr bøndernes opplevelse av situasjonen?.....	56
3.3.1 Usikkerhet.....	56
3.3.2 Opplevelse av urettferdighet.....	57
3.3.3 Å leve med støy	58
3.3.4 Mulig å bo?	58
3.3.5 Evne og vilje til omstilling.....	59
3.3.6 Generasjonsskiftet kommer uansett.....	60
3.3.7 Bidraget til samfunnets fellesgoder	61

	Side
3.3.8 Det sosiale liv i grenda.....	62
3.3.9 Representasjon av bøndernes interesser.....	64
3.3.10 Opplevelse av prosessen fram til vedtak i 2012	64
3.3.11 Opplevelse av tid og prosess etter stortingsvedtaket	65
3.3.12 Opplevelsen av Ørland kommune og Forsvarsbygg.....	66
3.4 Usikkerheten er lammende	67
4 HÅNDBERE USIKKERHET OG UTRUSTE BESLUTNINGSTAKERE	69
4.1 Fjerne unødvendig usikkerhet.....	69
4.2 Forstå usikkerhet beslutningstakerne må leve med	71
4.3 Utruste beslutningstakerne.....	72
REFERANSER.....	75
VEDLEGG: SAKSOPPLYSNINGER FRA FORSVARSBYGG	77
Introduksjon	77
Tema 1: Støykartlegging.....	78
Tema 2: Optimalisering av flymønstre	79
Tema 3: Resultater fra gjennomførte husdyrundersøkelser	79
Tema 4: Grunnerverv, innløsning og støytiltak	80

Sammendrag

Jordbruket på Ørland er vitalt og har attraktive utviklings- og fornyelsesmuligheter. Norges største forsvarssatsing gjennom tidene hindrer nå investeringer i støyutsatte jordbruksområder. Hindringen er en følge av langvarig usikkerhet om fremtidige vilkår for jordbruk og bosetting i tilknytning til jordbruket. Usikkerhet for jordbruket er en uunngåelig følge av etableringen av hovedkampflybasen i et vitalt jordbruksmiljø, men den opplevde usikkerheten blant bøndene virker unødige stor og unødige langvarig. I tillegg synes den faglige støtten til jordbrukshusholdningene som skal håndtere usikkerheten, utilstrekkelig. Mulighetene for revitalisering av jordbruket i nærområdet til kampflybasen tilsier at unødvendig usikkerhet for bøndene og deres husholdninger blir identifisert og fjernet. Videre bør bøndene og jordbrukshusholdningene gis bedre forutsetninger for å kunne vurdere utviklings- og investeringsmuligheter i en situasjon som vil være preget av omstilling og mange usikre faktorer over lang tid.

Mulighetsstudien for jordbruket på Ørland har kartlagt muligheter og jordbrukshusholdningens opplevelse av sin situasjon. Bakgrunnen er utbyggingsprosjektet for ny hovedkampflybase ved Ørland hovedflystasjon – ØHF. Utbyggingen vil ha store konsekvenser for ytre deler av Fosen. Endringer i arealbruk og jordbruk er én konsekvens. På et seminar i regi av Forsvarsbygg i mars 2014 beskrev en representant for Norges Bondelag utgangspunktet slik: «Ørland er blant de beste jordbruksarealene i Trøndelag, produserer hvert år kornprodukter til 85 000 personer». Bondelaget presenterte høye krav til kampflybaseprosjektet.

Ambisjoner om å bevare og videreutvikle jordbruket deles av Ørland kommune gjennom kommuneplanen og av f.eks. Fylkesmannen i Sør-Trøndelag. Landbruksprosjektet, som er en del av samfunnsutviklingsprosjektet under kommunene Ørland og Bjugn, har som mål «å løfte landbruket inn i en ny tid» med kampflybaseprosjektet som bakgrunn. Prosjektet er finansiert av Kommunal- og moderniseringsdepartementet og Fylkesmannen i Sør-Trøndelag. Målet dreier seg om å gi muligheter for at jordbruket skal bidra til et robust næringsliv, opprettholdte kulturlandskap og styrket matproduksjon i en region under omforming.

Ørland kommune har, som del av det nevnte landbruksprosjektet, gitt Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) og Bygdeforskning i oppgave å gjennomføre en mulighetsstudie for jordbruket på Ørland. Mulighetsstudien skal dokumentere muligheter for utvikling av jordbruket og tiltak som kan bidra til å virkeliggjøre målene for jordbruket og dermed sikre mat- og jordbruksproduksjonen i kommunen med spesiell vekt på den mest støyutsatte sonen ved flybasen. Studien har bestått i næringsøkonomisk analyse og intervjuer med sentrale beslutningstakere, som i vår sammenheng er jordbrukshusholdningene i området.

Mulighetsstudien viser at ambisjonene for jordbruket med effekter for variert næringsliv, kulturlandskap og matproduksjon, har solid agronomisk og arealmessig grunnlag. Ved samarbeid mellom produksjonsmiljøene i mest støyutsatt sone og ellers på Ørland, er det gode forutsetninger for å utnytte muligheter for både stordrift i melkeproduksjonen og intensivert planteproduksjon. Men veien fra dagens situasjon til virkeliggjøring av nye muligheter for landbruket, er krevende. Lang

gjennomføringsperiode for kampflybaseprosjekt og usikkerhet om håndteringen av berørte landbrukseiendommer, truer investeringsaktiviteten. Kartlagte støyeffekter og usikkerhet gir risiko for betydelig nedgang i melkeproduksjonen, mens revitalisering av jordbruket krever store investeringer.

Det er ikke til å unngå at kampflybaseprosjektet skaper usikkerhet for beboere, grunneiere og næringsutøvere i den mest støyutsatte sonen. Den tiden det tar å avklare vilkårene for fremtidig jordbruksdrift og bosetting spiller også en stor rolle. Siden beslutningen om etableringen av Forsvarets hovedbase for kampfly på Ørland sommeren 2012, vil det sannsynligvis gå syv år til situasjonen for de mest berørte jordbrukshusholdningene er avklart. Avklaringen gjelder prinsipper for innløsning av eiendommer og kompenserende tiltak for i alt 91 gårdsbruk og landbrukseiendommer i støysonen med driftsbygninger for minst 300 melkekyr. Det må forventes store endringer i jordbrukshusholdningers investeringsevne avhengig av bl.a. innløsningsverdier og fremtidig boligmarked. Konsekvensen er usikkerhet om vilkårene for videre forvaltning av jordbruksarealer, produksjon og drift. Og selv i 2019, når innløsnings sakene overfor brukene i mest støyutsatt sone forventes å være ferdigbehandlet, vil mange aspekter ved støyeffekter og driftsvilkår for husdyrproduksjon fortsatt være usikre. Usikkerheten kan her, som i andre markeder, være en avgjørende hindring for investering.

Bøndene og jordbrukshusholdningene reagerer ulikt på situasjonen. Noen «står han av», andre slites mentalt. Usikkerheten kombinert med stor arbeidsbyrde for nærings- og interesseorganisasjoner og for kommunal og regional forvaltning, setter også viktige samarbeidsrelasjoner på prøve. Jordbrukshusholdninger, jordbrukets og grunneiernes interesseorganisasjoner, utbygger og ulike deler av forvaltningen, skal i samspill håndtere krevende plan- og reguleringsprosesser som innebærer interessekonflikter. Samarbeidet mellom forvaltningen i Bjugn og Ørland, mellom kommunal administrasjon, politisk nivå og mer eller mindre selvstendige, store samfunnsutviklingsprosjekter i tilknytning til kampflybasen, er krevende. I vårt prosjektarbeid har vi registrert at skepsis, lekkasjer, påstander om splid og allianser forstyrrer håndteringen av de naturlige interessekonfliktene. Biskopen i Nidaros har funnet grunn til å henstille til «verdig og rettferdig behandling» bl.a. i sin siste nyttårstale i domkirken i Nidaros.

Det er knyttet sterke nasjonale og regionale interesser til gjennomføringen av kampflybaseprosjektet. Samfunnsinteressene kan overskygge hensynet til noen private jordbrukshusholdninger. Det er naturlig at den gruppen i lokalsamfunnet som opplever de mest negative konsekvensene, kan føle seg urettferdig behandlet. Mulighetsstudien har imidlertid ikke dreiet seg om rettferdighet, men om mulighet for investeringer og nyskaping i jordbruket. Prosjektet dreier seg ikke om ulemper for enkelthusholdninger, men om verdiskaping og samfunnsmessig forvaltning av mat- og jordbruksressurser i Ørland kommune.

I norsk jordbruk er det imidlertid en nær sammenheng mellom enkelthusholdningers og samfunnets interesser. Det familieeide jordbruket er nær enerådende eierform i norsk jordbruksproduksjon. Jordbrukshusholdningene tar, som private husholdninger, det økonomiske ansvaret for utvikling av norsk matproduksjon. Bøndene og deres husholdninger råder over ressursene til matproduksjon og må selv håndtere usikkerheten og mobilisere utviklingsevnen, stoltheten og fagligheten som har preget jordbruket på Ørland i nyere tid. Den usikkerheten jordbrukshusholdningene opplever som følge av etableringen av hovedkampflybasen, gir

usikkerhet for videreutviklingen av jordbruket på Ørland og dermed også for ivaretagelsen av viktige samfunnsverdier.

For å realisere ambisjonene for jordbruket er det viktig at usikkerheten for jordbrukshusholdningene begrenses. Videre bør bøndene og deres husholdninger gis best mulige forutsetninger for å håndtere og investere i en situasjon som uansett vil være preget av vesentlig usikkerhet over lang tid.

Å begrense usikkerhet og styrke beslutningstakeres forutsetninger for å investere under usikkerhet innebærer for det første å klargjøre situasjonen. For investerings- og satsingsevnen er beslutningstakernes opplevelse av usikkerhet det avgjørende. Forsvarsbygg og kommunen har gitt verdifull støtte til organiseringen av jordbrukshusholdningene som har styrket jordbrukets evne til å forstå sin situasjon og ivareta sine interesser i fellesskap. Forsvarsbygg har videre nedlagt betydelige ressurser i forsøk med husdyr og støy, og til optimalisering av flyvningsmønstre for den framtidige kampflybasen. Gjenværende usikkerhet synes likevel unødvendig stor. En grunn er at det ser ut til å kreve fem år å avklare innløsningsbetingelser for et tyvetalls våningshus, og, antagelig, noen driftsbygninger. Utbygger kan ha gode grunner for en slik gjennomføringstid. Økt tid betyr imidlertid økt usikkerhet for jordbruksforetakene og dermed merkostnader for samfunnet. Våre observasjoner viser også at det hersker usikkerhet om hvorvidt én statlig tiltakshaver, i dette tilfellet Forsvarsbygg, legger andre prinsipper og vurderinger til grunn i innløsningsaker og oppgjør med de berørte, enn andre statlige etater.

Plan- og reguleringsarbeid og forberedelse av oppgjør mellom grunneierne og tiltakshaver, krever stor arbeidskapasitet og kompetanse også blant grunneierne. Utilstrekkelig faglig støtte til grunneierne bidrar til at usikkerheten blir unødige stor. Vi mener det er grunn til å stille spørsmål ved om grunneierne har hatt tilstrekkelig faglig støtte og veiledning i arbeidet med å analysere og håndtere premissgivende kommunalt planarbeid, dialog med samfunnsutviklingsprosjektene, avklaringer med tiltakshaver, samt oppfølging av vedtatt planverk. Det er ikke gitt at samfunnet skal tilfredsstillende alle ønsker om juridisk og faglig støtte for å ivareta private grunneierinteresser. Kostnadene for samfunnet av den økte usikkerheten, bør imidlertid vektlegges. Oppgavene er komplekse og utfallene av reguleringsplaner, innløsnings- eller kompensasjonssaker har stor betydning for den enkelte husholdningen. Det er krevende å være grunneier og samtidig skulle representere fellesskapet av grunneiere. Basert på intervjuene med grunneiere og vår kjennskap til plan- og gjennomføringsprosessen, er det forståelig at grunneierne etterlyser mer faglig støtte og veiledning.

Det er viktig å søke å redusere usikkerheten for primærprodusentene i den mest støyutsatte sonen. Men i et mer langsiktig perspektiv må disse aktørene uansett leve med stor usikkerhet. Ingen kan med sikkerhet forutse total gjennomføringstid av kampflybaseprosjektet, eller effektene for husdyrproduksjonen av nye flytyper. Tross omfattende utredning av flyvningsmønstre og forpliktende retningslinjer for flybevegelser, er det ikke meningsfylt å forsøke å garantere mønstrene i fremtidig flyaktivitet. Ingen kan heller forutse boligmarkedet for de husholdningene som vil få behov for ny bolig utenfor støysonen. Landbrukspolitiske rammevilkår er også usikre.

For å revitalisere jordbruket er det derfor nødvendig å gi beslutningstakerne i jordbruket, bøndene og deres husholdninger, forutsetninger for å vurdere investeringer som tar hensyn til uvanlig stor usikkerhet. Etter våre anslag kan det være snakk om investeringer i et omfang på mellom 40 og 70 millioner kroner. Uten

betydelige investeringer kan en vesentlig del av melkeproduksjonen gå tapt og muligheter for å intensivere planteproduksjonen svekkes. Styrket evne til å håndtere risiko dreier seg både om håndtering av forhandlinger og oppfølging av reguleringsplaner, og best mulig forståelse av vilkår og muligheter for ulike investerings- og satsingsalternativer både på nåværende eiendommer og i samspill med jordbruket utenfor støysonen. Satsing og investering i jordbruket må i tillegg sees i sammenheng med husholdningens samlede livssituasjon.

Vi foreslår derfor at det stilles rådgivningsressurser til disposisjon som kan tilfredsstillende jordbrukshusholdningenes egne behov for analyse av ulike utviklingsalternativer. Forståelsen av de agronomiske utviklingsmulighetene for jordbruket på Ørland er godt til stede i næringen og hos tilhørende aktører. Nå er det usikkerheten og evnen til å håndtere usikkerhet som bør adresseres.

Av hensyn til norsk matproduksjon og forvaltningen av attraktive jordbruksressurser på Ørland, bør varigheten og omfanget av usikkerhet begrenses. Varig, gjenværende usikkerhet må analyseres og tolkes for å kunne belyse investeringsmulighetene i jordbruket best mulig. Så bør beslutningstakerne tilbys bred støtte og veiledning til å håndtere både utbyggingsprosjektet, investerings- og utviklingsmuligheter i jordbruket og for jordbrukshusholdningen som helhet, under stor og varig usikkerhet.

1 Innledning

Innledningen beskriver bakgrunnen for utredningsprosjektet, utredningsprosjektets formål og problemstillinger, gjennomføring og faglige metoder. Sommeren 2012 ble etableringen av hovedkampflybasen på Ørland besluttet. Utredningsprosjektet gjennomføres mot en bakgrunn av omfattende regulerings- og planprosesser i et samfunn under sterk påvirkning av et stort, nasjonalt forsvarsprosjekt. Innledningen legger derfor vekt på å forklare mulighetsstudiens rolle i arbeidet med å legge til rette for både etableringen av kampflybasen på Ørland og utviklingen i lokalsamfunnene på ytre deler av Fosen.

1.1 Bakgrunn

Dette avsnittet redegjør for kampflybaseprosjektet, status i planarbeidet og landbrukets rolle i samfunnsutviklingen i tilknytning til kampflyprosjektet.

Ørland Hovedflystasjon (ØHF)

Stortinget besluttet i juni 2009 valg av F-35 som nytt kampfly. Samlet investering vil være nær 70 milliarder 2014-kroner. Tre år senere, 14. juni 2012, valgte Stortinget Ørland som ny og eneste hovedkampflybase, med Evenes som framskutt base for et mindre antall enheter. Dette valget ble foretatt etter en politisk prosess basert på et forsvarsfaglig grunnlag. På Ørland forventes investeringer på ca. 5 milliarder kroner i utvikling av selve kampflybasen.

Forsvarsbygg er tiltakshaver overfor kommune og grunneiere, og skal gjennomføre utbyggingen etter oppdrag fra Forsvarsdepartementet og i tråd med vedtatte reguleringsplaner. Forsvarsbygg har fått utført et omfattende planarbeid.¹

Ørland hovedflystasjon skal ta imot de nye kampflyene og legge til rette for at Forsvaret kan gjennomføre effektiv utdanning og trening ved basen. Ifølge Forsvarsbygg sitt planforslag fra 2014, forventes bygge- og anleggsvirksomheten å foregå fra 2014 til 2020. Fornyelsen av kampflystyrken forventes slutført innen 2025.

Plan, regulering og innløsning av fast eiendom

Tiltakets omfang krevde eget program for plan- og utredningsarbeidet som Ørland kommune vedtok i mai 2013. Ørland kommunestyre vedtok 13. november 2014, med hjemmel i plan- og bygningsloven, reguleringsplan for Ørland hovedkampflystasjon. Planområdet omfatter dagens flystasjon, og et utvidet areal med omtrent 650 dekar landbruksareal nord og dels øst for dagens base som samlet er regulert til «områder for Forsvaret» med tilhørende hensynssoner og masseuttak.

Ørland kommune er ansvarlig for planleggingen (Ørland kommune (2014a)). Tiltakshaver, Forsvarsbygg, har reist innsigelse mot planforslaget. Planen har derfor ikke rettsvirkning før den er behandlet av Kommunal- og moderniserings-

¹ Om planarbeidet, se <http://www.forsvarsbygg.no/Prosjekter/Etablering-av-kampflybase1/Dokumenter/>.

departementet, hvilket i skrivende stund ikke er slutført. I nåværende situasjon er derfor planarbeidet overført fra kommunen til staten.

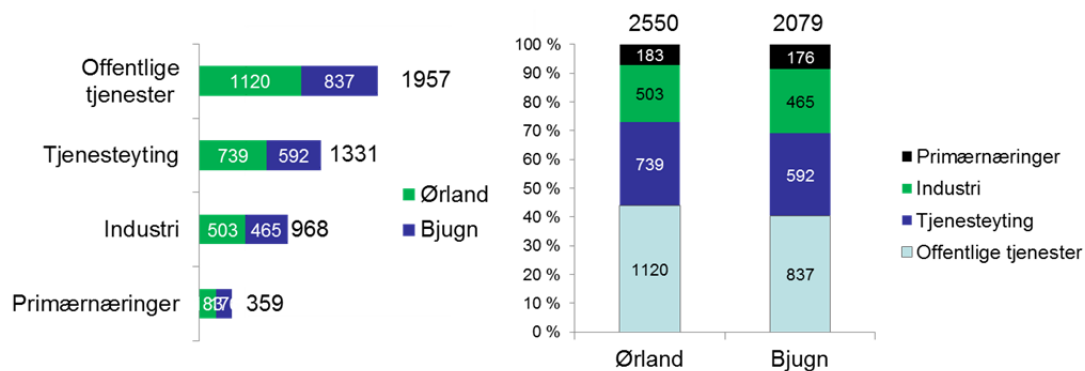
Innsigelsene gjelder blant annet reguleringsmessige konsekvenser av forventet støybelastning, som igjen kan ha betydning for hvilke eiere av landbruks-eiendommer som vil kunne forhandle om innløsning av verdier. Kommunens forslag til støygrenser innebærer at Forsvarsbygg må innløse og støyisolere langt flere bygg, både på landbrukseiendommer og ellers, enn det Forsvarsbygg mener skal legges til grunn.²

Innløsning og støyisolering dreier seg om tiltak for å forebygge helseskader av støy. Både mennesker og husdyr kan oppleve negative følger av støy. Ved innløsning av bolig er prinsippet grovt sett at eier av bolig tilbys en løsning hvor eier overdrar råderett til boligen mot en erstatning som holder eier skadesløs. Det kan også avtales støyisolering som avbøtende tiltak. I kommunens reguleringsplan er det fastsatt en betingelse for støyisolering som krever at tiltaket skal gi tilfredsstillende forhold mellom kostnader og nytte. Nærmere prinsipper og rammer for slike forhandlinger om innløsning og eventuelle avbøtende tiltak er i skrivende stund ikke fullt ut klargjort.

Samfunnsutvikling med Norges største forsvarssatsing

Ørland kommune har arbeidet målrettet for at kampflybasen skal lokaliseres på Ørland, i konkurranse med andre mulige lokaliseringer. Mye anses å ligge til rette for positive virkninger for lokalsamfunnet. En enkel oversikt over sysselsettingen i Ørland kommune og nabokommunen Bjugn viser betydningen av forsvarssatsingen. Nærings- og sysselsettingsgrunnlaget i Ørland kommune og i Bjugn kommune ligger i hovedsak i offentlig tjenesteyting. Offentlig tjenesteyting står for om lag 40 prosent av sysselsettingen i begge kommuner. Deretter kommer annen tjenesteyting med ca. 30 prosent og industrien med ca. 20 prosent (se figur 1.1). Luftforsvarets anlegg og andre forsvarsanlegg i Ørland og i Bjugn, er viktig for denne strukturen. Ørland kommune uttrykker det slik: «Det er en enorm fordel å ha en slik nærhet til en så stor og stabil arbeidsgiver som luftforsvaret» (Ørland kommune, 2014). Med den nye kampflybasen kan sysselsettingen innenfor offentlig tjenesteyting i Ørland kommune øke med anslagsvis 500 personer eller 50 prosent. I tillegg kommer aktivitet som følge av anleggsfasen. Som følge av kampflybasevedtaket har Ørland kommune satt seg mål om 35 prosent befolkningsvekst frem mot 2026 (Ørland kommune, 2015). En slik utvikling vil kreve oppfølging for å møte de nye behovene. Det er blant annet påpekt et behov for omstillingstiltak for landbruket (Rambøll, 2013).

² Se <http://www.orland.kommune.no/sitepageview.aspx?articleID=180840>.

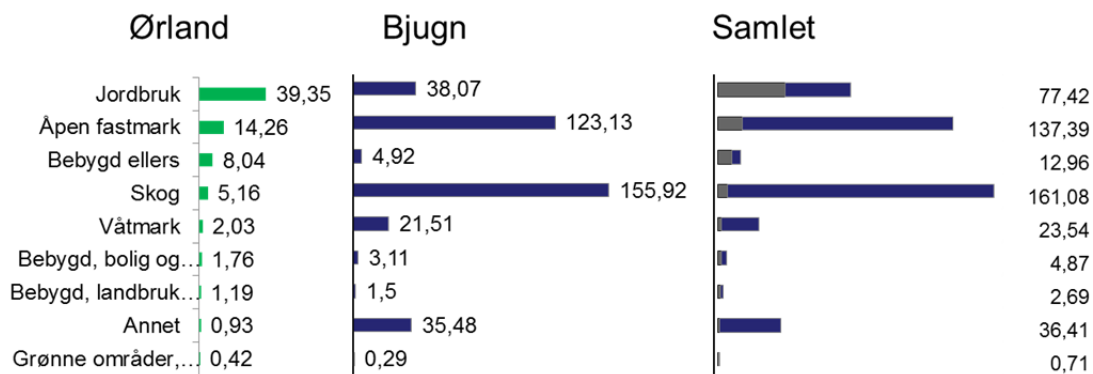

Figur 1.1 Sysselsatte personer etter næring i Ørland kommune og i Bjugn kommune, 2011

Kilde: SSB, statistikkbanken

Sammenlignet med offentlig tjenesteyting er sysselsettingen i primærnæringen i Ørland kommune begrenset. Rundt syv prosent av sysselsettingen er i primærnæringene, og verdiskapingen fra jordbruket er liten ifølge kommunens statistikk. I Ørland kommune står jord- og skogbruk for om lag dobbelt så stor sysselsetting som sjømatindustrien, mens den beregnede verdiskapingen fra sjømatindustrien per sysselsatt er om lag fem ganger så høy (Ørland kommune, 2014).

Landbruket forvalter imidlertid store arealer i Ørland kommune og i Bjugn kommune (figur 1.2). I Ørland kommune utgjør jordbruksarealene mer enn halvparten av samlet areal. Derfor er også konsekvensene av kampflybaseprosjektet i stor grad relatert til jordbruket.

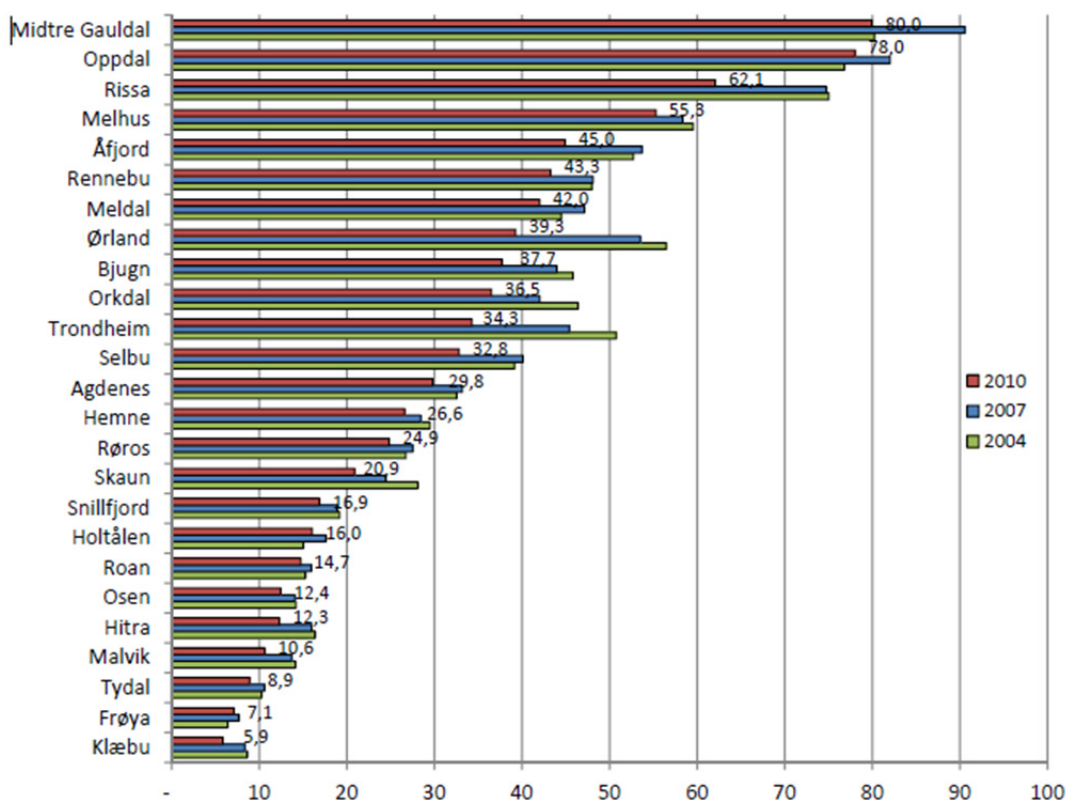

Figur 1.2 Arealstatistikk for Ørland kommune og Bjugn kommune, 1 000 dekar, 2014

Kilde: SSB, statistikkbanken

Verdiskapingen i jordbruket i Trøndelag har vært analysert både i 2004, 2007 og i 2010 (se Rye m.fl. (2013)). Den kommunefordelte verdiskapingen, målt som bearbeidingsverdier inklusive tilskudd, viser at Ørland og Bjugn er åttende og niende største regnet etter verdiskaping blant de 25 kommunene i Sør-Trøndelag (figur 1.3). For begge kommuner er imidlertid verdiskapingen i landbruket, i likhet med for Sør-Trøndelag generelt, klart synkende. Den beregnede nedgangen fra 2007 til 2010 er særlig sterk for Ørland kommune med en nedgang på ca. 25 prosent. Slike beregninger på kommunenivå er usikre og må brukes med forsiktighet. Men

det finnes forklaringer. Nevnte undersøkelse viser til at: «I Ørland kommune er antall melkekyr redusert fra 1708 til 1373 fra 2007 til 2010, dvs. en reduksjon på 19 prosent». Tross økning i melkeytelsen per årsku, tyder tallene på redusert produksjon. Studien viser også til nedgang i antall fjærkre. Selv om tallene på kommunenivå er usikre, gir de en indikasjon på en negativ utvikling som kan bli ytterligere påvirket av den omformingen som skal skje på ytre deler av Fosen som følge av etableringen av hovedkampflybasen.

Figur 1.3 Verdiskaping (nettoprodukt) i jordbruket etter kommune i Sør-Trøndelag, mill. kroner. Faste 2010-kroner. Kroneverdier i figuren er oppgitt for 2010

Kilde: Rye m.fl. (2013)

Reguleringsplan, erstatningssaker og mulighetsstudie for landbruket på Ørland

Støy- og arealkonsekvenser av etableringen av hovedkampflybasen, og følgene for utnyttelsen av arealene i nærheten av flybasen, representerer antagelig de viktigste negative effektene av flybaseprosjektet for jordbruket. Som vist i figur 1.1 ovenfor, representerer den arealbaserte næringsvirksomheten i Ørland kommune bare en liten del av samlet sysselsetting og verdiskaping. Men i arealplansaker legges det stor vekt på verdien av økosystemtjenestene enten disse dreier seg om livsformer, naturopplevelser eller bioproduksjoner på landjord, i havet eller innenlandske vassdrag. En av de største hindringene for en forsvarlig forvaltning av økosystemressursene, er nettopp at den synlige verdien av økosystemressurser, som dyrka mark, i form av arbeidsplasser, markedsbasert verdiskaping e.l. gjerne er lav og at økosystemressursene derfor er «billige å utnytte» til fordel for andre private eller samfunnsmessige interesser (NOU 2013:10).

Kravene til konsekvensutredning og innhold i reguleringsplaner skal sikre at økosystemressursene verdsettes i tråd med samfunnets verdier og ikke overlates verken til den enkelte tiltakshaver eller den enkelte, primære reguleringsmyndighet, kommunen. Derfor er det et betydelig nasjonalt regelverk som er nødvendig for å sikre at naturressurser blir hensyntatt i tråd med nasjonale prioriteringer.

Hensynet til økosystemressursene, dyrka mark, kulturlandskap osv. blir i Ørland kommune ivaretatt gjennom den ordinære arealplanprosessen. Privatøkonomiske interesser blant jordbruksforetak og andre berørte, ivaretas gjennom omfattende regelverk og praksis. Denne mulighetsstudien er ingen evaluering av planprosesser eller opplegg for oppgjør mellom tiltakshaver og grunneiere. Studien dreier seg verken om reguleringsfaglige forhold eller juridiske sider ved ivaretagelsen av private interesser. Når studien likevel reiser spørsmål om prosessen rundt kampflybaseprosjektet i unødige grad kan svekke utviklingsmuligheter for jordbruket, og dermed for både næringsutvikling og kulturlandskap, er ikke dette en kritikk mot plan- eller reguleringsarbeid. Spørsmålet er derimot om plan- og reguleringsprosesser som fullt ut tilfredsstillende kravene etter plan- og bygningsloven, også tar tilstrekkelig hensyn til ivaretagelsen av arealavhengig næringsvirksomhet. Dette er et viktig faglig spørsmål om indirekte effekter av relativt store, lokalsamfunnsomformende prosesser. En fullstendig drøfting av temaet er naturligvis ikke mulig i denne sammenhengen, selv om våre observasjoner tyder på at viktige sider ved grunnlaget for jordbruksproduksjonen ikke nødvendigvis fanges opp i vanlige planprosesser. Jordbruket har særegenheter som kan tilsi spesielle hensyn i planprosessen. Det er neppe vanlig i plan- og reguleringsarbeid å verdsette indirekte konsekvenser knyttet til for eksempel endringer i sosiale forhold. I vår analyse er sammenhengen mellom jordbruksbedriften som økonomisk virksomhet og jordbrukshusholdningen som en sosial enhet, helt sentral. Jordbruksforetaket er som hovedregel et personlig foretak hvor bonde og jordbrukshusholdning hefter med familiens formue og hvor familiens livsstil i stor grad er grunnlagt på jordbruksdriften. For norsk jordbruk er det derfor misvisende å frikoble næringsutvikling fra sosiale livsvilkår.

Mulighetsstudien er, etter vår oppfatning, et ganske sjeldent eksempel på at det gis anledning til å se fysiske plansaker i sammenheng med potensielle endringsprosesser som skyldes samspill mellom sosiale og næringsrelaterte forhold. Det er neppe grunn til å anta at de forholdene vi har studert på Ørland, er spesielle for akkurat Ørland og hovedflybaseprosjektet. Studien kan derfor belyse sider ved plan- og reguleringsprosesser i jordbruksområder som kan tenkes å være relevante for andre utbyggingssaker.

1.2 Prosjektets formål og gjennomføring

Formål og problemstillinger i prosjektet er bestemt av oppdragsgiver og påvirkes i noen grad av samspillet mellom styringsgruppen og utrederne gjennom prosjektet. Nedenfor gjengis først formål bak denne rapporten, deretter den prinsipielle tilnærmingen for å besvare problemstillingene, samt hvordan prosjektet er organisert.

1.2.1 Formål og problemstillinger

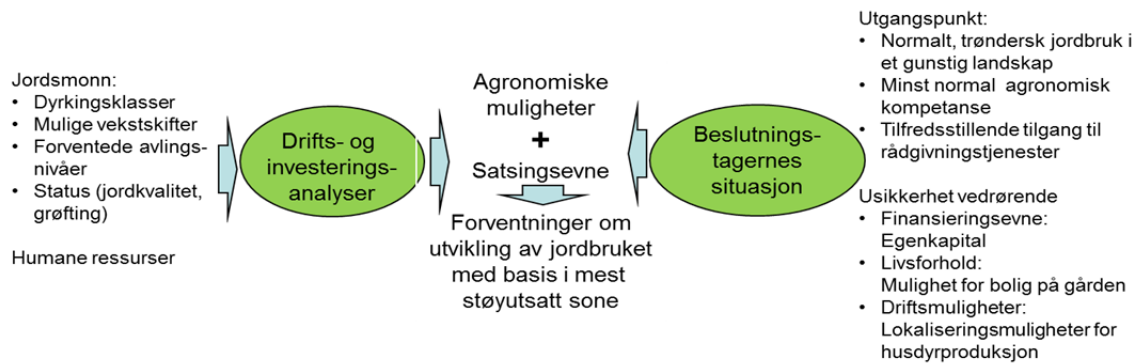
Formålet med mulighetsstudien, som er utført på oppdrag fra Ørland kommune, har vært å utrede utviklingsmuligheter for jordbruket på Ørland. Det er lagt særlig vekt på mulige tilpasningsstrategier for bønder i rød støysone. Formålet reiser to problemstillinger:

1. Beskrive agronomiske utviklingsmuligheter for jordbruket med særlig vekt på jordbruksressurser i støysonen ved hovedkampflybasen.
2. Vise mulige tiltak som kan styrke sannsynligheten for at utviklingsmulighetene blir utnyttet.

Todelt tilnærming: agronomiske muligheter – gårdsbrukenes gjennomføringsmuligheter

I tråd med problemstillingen har utredningen lagt til grunn en todelte tilnærming. For det første: Utrede agronomiske utviklingsmuligheter for jordbruket i mest støyutsatt sone. Dette vil si å identifisere muligheter som kan være aktuelle med utgangspunkt i de jordbruksressurser som er tilgjengelige i området i den røde, mest støyutsatte sonen og i samspill med andre, nærliggende arealer. Samspill betyr her f.eks. å omdisponere areal til husdyrproduksjon utenfor rød sone og fra planteproduksjon til husdyrproduksjon, innenfor. Den andre delen består i å vurdere gårdsbrukenes gjennomføringsmuligheter, dvs. forutsetningene for at gårdsbrukene i mest støyutsatt sone kan realisere agronomiske muligheter. Utgangspunktet er at det er bonden med sin jordbrukshusholdning som skal realisere utviklingsmuligheter, enten det dreier seg om driftsbygninger eller arealbruk. Vi har derfor intervjuet et utvalg bønder, hovedsakelig i mest støyutsatt sone, for å få innblikk i hvordan de opplever og vurderer sin egen situasjon og sine muligheter for jordbruksdrift framover. Flere i husholdet er involvert i drifta i de fleste jordbrukshusholdningene, og derfor er gjerne par intervjuet. På denne bakgrunnen har vi gjort våre vurderinger og besvart problemstillingen om mulighetene for å realisere noe av potensialet for en videreutvikling av jordbruket i støysonen rundt flybasen.

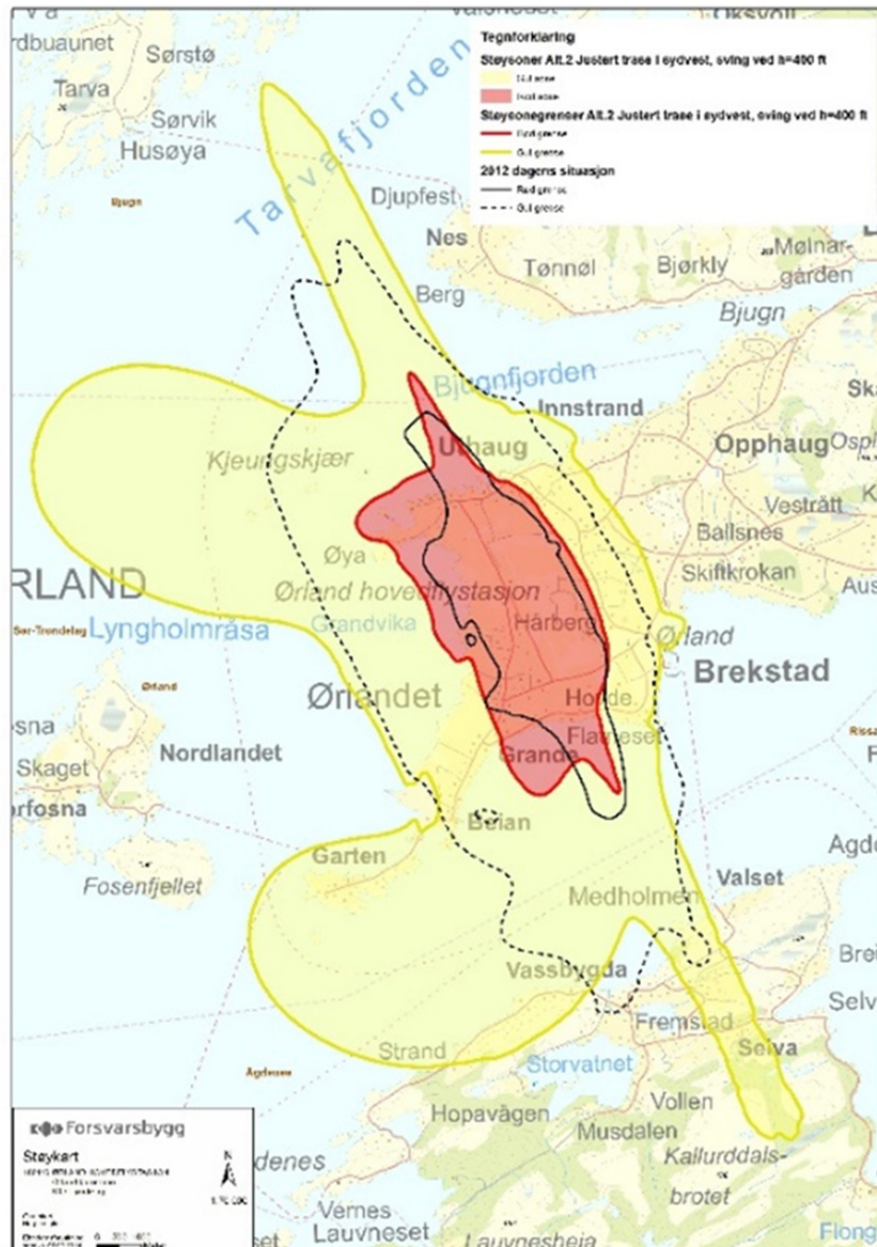
Denne todelingen av problemstillingen og forholdet mellom dem er illustrert i figuren under. Agronomiske muligheter på venstre side i figuren nedenfor og reelle gjennomføringsmuligheter og gjennomføringsevner på høyre side, blir i vår analyse ansett som uavhengige forhold. Det er en forenkling og mulige problemer med det må hensyntas i drøftingen. Betydningen av og realismen i tilnærmingen drøftes i avsnitt 1.3.1 (Mulighetsberegningene og eventuelle sammenhenger mellom kampflybaseprosjektet og agronomiske muligheter i støysonen).

Figur 1.4 Illustrasjon av tilnærmingen i studien

1.2.2 Støysoner og støygrenser

Mulighetsstudien handler om bønder på Ørland som berøres mer eller mindre direkte av utbyggingen av kampflybasen, enten ved at de mister eid eller leid areal, eller kan bli berørt av støy eller andre direkte virkninger. Støybelastning og «støygrenser» er kompliserte begrep. For vurdering av støybelastninger i denne sammenhengen er det tatt utgangspunkt i Miljøverndepartementets retningslinje T-1442 «Retningslinje for behandling av støy i arealplanlegging». Her brukes begrepene rød og gul støysone. Rød representerer sone «nærmest støykilden, og angir et område som ikke er egnet til støyfølsomme bruksformål». Gul sone «er en vurderingssone, hvor bebyggelse med støyfølsom bruksformål kan oppføres dersom avbøtende tiltak gir tilfredsstillende støyforhold» (Miljødirektoratet, 2012). Retningslinjen er veiledende og ikke rettslig bindende. Vesentlige avvik kan gi grunnlag for innsigelse til planen fra statlige myndigheter, blant annet Fylkesmannen. Når vi skriver støysonen i denne rapporten, mener vi i alminnelighet rød og gul støysone.

Figur 1.5 Støykart utarbeidet i forbindelse med kampflybaseprosjektet

Forklaring: Figuren viser endringen i utbredelse av gul og rød sone fra dagens aktivitet med flytypen F-16 (hhv. heltrukket og stiplet strek for rød og gul støysone) til fremtidig aktivitet med flytypen F-35 (vist med rød og gul farge).

Forsvarsbyggs informasjon om støykartet finnes vedlagt.

Kilde: Forsvarsbygg (se vedlegg)

Ut fra en rekke parametere som flyaktivitet, støynivå, antall fly, flyvemønstre mv., har SINTEF IKT foretatt en beregning som grunnlag for utforming av et støykart med rød og gul støysone (figur 1.5). Beregningene av støy fra flyaktiviteter er utført med programvaren NORTIM v4, som er eneste metode som er godkjent av norske

luffartsmyndigheter for beregning og dokumentasjon av støy fra flyaktivitet (Forsvarsbygg, 2014).

Sone for tilbud om innløsning av for eksempel boliger, fastsettes ut fra beregnet støynivå. Kommunens reguleringsplan har fastsatt et alternativ som Forsvarsbygg har reist innsigelse mot. Fastleggelse av støygrenser for innløsning i endelig reguleringsplan har store konsekvenser for økonomiske oppgjør mellom tiltakshaver og grunneiere. Tilbud om innløsning eller støyreducerende tiltak vil være basert på detaljerte vurderinger av det enkelte gårdsbruket eller boligen. Grovt sett legger Ørland kommune til grunn at rød sone tilsvarer innløsningssone, mens Forsvarsbyggs innsigelse vil gi som effekt at innløsningssonen omfatter færre gårdsbruk. Vi bruker her begrepene rød og gul støysone uten å ta stilling til innløsning av eiendommer i henhold til kommunens reguleringsplan eller Forsvarsbyggs innsigelse. Enn så lenge er soneinndelingen en usikkerhet grunneierne må leve med og som vi omtaler kort i avsnitt 4.1. I omtalen av intervjuene er det begrepsbruken blant dem som er intervjuet, som er viktig.

Fra Ørland kommune ved landbruksprosjektet oppgis at det per 1. april 2015 er 91 gårdsbruk og landbrukseiendommer i det vi regner som gul og rød støysone, med henholdsvis 34 bruk i rød sone og 57 bruk i gul sone. Ut fra kommunens reguleringsplan vil antakelig de 34 brukene i rød sone kvalifisere for tilbud om innløsning, dog vil det være behov for detaljberegninger av utendørs støynivå i grenseområdet mellom rød og gul støysone. Hvis det blir Forsvarsbyggs grenser for støynivå som blir gjeldende, blir det antakelig ti færre bruk som vil få tilbud om innløsning. Av disse 91 gårdsbrukene har 36 bruk husdyr i dag. De øvrige har planteproduksjon. Av de 91 gårdsbrukene var det 32 bruk som leide bort jorda og ikke mottok produksjonstillegg i 2014, og disse benevnes som landbrukseiendommer.

Forsvarsbygg har bidratt med saksopplysninger, bl.a. om bruk av støysonebegreper som i sin helhet og uten nærmere vurdering fra vår side, er gjengitt i vedlegg. Vedlegget med Forsvarsbyggs saksopplysninger dekker for øvrig fire temaer: Støykartlegging, optimalisering av flymønstre, resultater fra gjennomførte husdyrundersøkelser, og grunnverv, innløsning og støytiltak.

1.2.3 Styrings- og ansvarsforhold i prosjektet

Mulighetsstudien analyserer en situasjon der store samfunnsinteresser står overfor private interesser med stor betydning for enkeltfamilier. Arbeidet krever faglig selvstendighet og uavhengighet overfor enkeltinteresser. Uavhengigheten er samtidig utfordrende. Vi må bruke informasjon fra parter med ulike underliggende interesser, og subjektive inntrykk og oppfatninger vil alltid kunne påvirke resonnementer og konklusjoner. Forfatterne legger derfor stor vekt på å klargjøre grunnlaget for arbeid og konklusjoner slik at disse kan kritiseres og imøtegås.

Vi har lagt vekt på kommunikasjon underveis i prosjektarbeidet. Prosjektets styringsgruppe har hatt ansvar for prosjektets rammer, og at arbeidet er gjennomført i tråd med prosjektavtalen. Vi har hatt god tilgang til informasjon fra både Forsvarsbygg, kommuner, landbruksprosjektet, Fylkesmannen i Sør-Trøndelag og grunneierinteresser. Denne kommunikasjonen har gitt viktig innsikt i de prosessene og det samspillet som er en del av gjennomføringen av utbyggingsprosjektet. Kommunikasjonen med ulike parter har også vært viktig for å kvalitetssikre arbeidet.

NILF har ledet arbeidet med utredningen, med Bygdeforskning som ansvarlig for gjennomføring av situasjonsbeskrivelsen basert på intervjuer med bøndene.

Oppdragsgiver Ørland kommune har organisert styringsgruppen for utredningen. Styringsgruppen for prosjektet har bestått av styringsgruppen for landbruksprosjektet under samfunnsutviklingsprosjektet i Ørland kommune og i Bjugn kommune. Denne styringsgruppen består av representanter fra Fylkesmannen i Sør-Trøndelag med landbruksdirektøren som leder, Sør-Trøndelag Bondelag, Ørland kommune og Bjugn kommune. Ørland kommune har skaffet finansering til utredningen fra Forsvarsbygg og Fylkesmannen i Sør-Trøndelag.

Utredningsgruppen har i løpet av arbeidet hatt kontakt med en rekke aktører, først og fremst Forsvarsbygg og representanter for jordbruksforetakene og deres organisasjoner. De viktigste samtalepartene på grunneiersiden har vært Støygruppa Ørland, Produsentlaget til Tine og Ørland Bondelag. Støygruppa Ørland er ifølge støygruppa selv, etablert slik: «Etter ønske fra Forsvarsbygg og Ørland kommune har innbyggerne i gul og rød støysone i Ørland organisert seg i kretsvisse grupper med et felles styre» med «mandat å ivareta interessene til de som ønsker dette» (Støygruppa, 2015). I referat fra «møte landbruksprosjektet og lokale faglag» 20. august 2014, slås det fast at «Støygruppa representerer alle bønder nå». Selv om dette ikke er til hinder for at ulike grunneierinteresser har ulike syn på ulike tidspunkt, har vi i mulighetsstudien ikke funnet grunn til å kontakte andre organisasjoner eller sammenslutninger av grunneiere i jordbruket enn de tre forannevnte.

De tre organisasjonene på grunneiersiden har fungert som en uformell referansegruppe for prosjektet. Det har vært flere møter med flere personer i Forsvarsbygg og med advokatfirmaet som skal bistå grunneierne i kommende forhandlinger med Forsvarsbygg. Også landbrukskontoret i Ørland/Bjugn, rådmannen i Ørland kommune, assisterende rådmann, den lokale landbruksrådgivningen og Produsentpakkeriet Trøndelag på Frosta, har bistått med informasjon. Norsk institutt for skog og landskap har levert data om jordsmonnet i Ørland kommune. Lederen av landbruksprosjektet under samfunnsutviklingsprosjektet, har vært kontaktperson og har, sammen med representanter for landbrukskontoret, lagt forholdene til rette for arbeidet.

Ramme 1 gir en kortfattet presentasjon av de sentrale institusjonene og organisasjonene i miljøet rundt kampflybaseprosjektet.

Ramme 1: Institusjoner, prosjekter og organisasjoner i miljøet rundt kampflybaseprosjektet

Kampflybaseprosjektet

14. juni 2012 vedtok Stortinget at lokalisering av hovedbasen for Norges nye kampfly skulle etableres på Ørland hovedflystasjon med fremskutt base på Evenes. Vedtaket om etablering av kampflybase ble gjort i forbindelse med behandlingen av Prop. 73 S (2011–2012) «Et forsvar for vår tid». Gjennomføringsansvaret ble gitt til Forsvarsbygg.

Forsvarsbygg

Forsvarsbygg er tiltakshaver etter Plan- og bygningsloven for utbyggingen av hovedkampflybasen på Ørland.

Forsvarsbygg sin oppgave er å legge til rette for at Forsvaret kan ta i mot de nye kampflyene og gjennomføre effektiv utdanning og trening på basene på Ørland og Evenes. Forsvarsbygg utfører på vegne av Forsvarsdepartementet oppdraget som består i å planlegge og bygge, samt ta hånd om aktuelle eiendomsverv, innløsning og støyisolerende tiltak i forbindelse med etablering av kampflybase på Ørland og Evenes.

Forsvarsbygg leverte forslag til reguleringsplan med konsekvensutredning for utvikling av Ørland hovedflystasjon til Ørland kommune januar 2014.

Ørland kommune

Vertskommune for hovedkampflybasen på Ørland.

Reguleringsmyndighet i første instans.

Vedtok planprogram for Forsvarets kampflybase 23. mai 2014.

Ørland kommunestyre vedtok 13.11.14 reguleringsplan for Ørland.

Formell oppdragsgiver og kontraktspartner for Mulighetsstudien – prosjektet som rapporteres i denne rapporten.

Samfunnsutviklingsprosjektet

Prosjektet skal bidra til at etableringen av kampflybasen på Ørland blir vellykket for regionen og Ørland kommune og Bjugn kommune spesielt, gjennom gode planprosesser med medvirkning fra alle aktører og i god dialog med befolkningen i Ørland og i Bjugn. Prosjektet skal videre utrede og planlegge tiltak for å skape vekst og utvikling ut over det basen vil generere.

Prosjektet er finansiert ved skjønnsmidler fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet og Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, utløst etter søknad med bakgrunn i kampflybasevedtaket.

Styringsgruppen består av Alf-Petter Tenfjord, fra Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Snorre Glørstad, rådmann Ørland kommune, og Tor Langvold, rådmann Bjugn kommune.

Prosjektet ledes av Heidi Fossland.

Landbruksprosjektet

Landbruksprosjektet forestår planarbeid som støtte for Ørland kommune og driver flere utviklingsprosjekter for landbruket i Ørland kommune og i Bjugn kommune.

Mulighetsstudien er et av utviklingsprosjektene under landbruksprosjektet.

Landbruksprosjektet er finansiert over samfunnsutviklingsprosjektet (se ovenfor).

Landbruksprosjektet har en styringsgruppe bestående av Tore Bjørkli (Landbruksdirektør i Sør-Trøndelag, leder), Lars Morten Rosmo (Sør-Trøndelag Bondelag), Arnfinn Brasø (ass. rådmann Ørland kommune) og Tor Langvold (rådmann Bjugn kommune).

Prosjektet ledes av Kari Frøseth.

Mulighetsstudien

Oppdrag gitt til NILF på basis av samarbeidsavtale med Bygdeforskning basert på prosjektutlysning i regi av Ørland kommune.

Prosjektet ble august 2014 utlyst med følgende formål: Prosjektet skal utvikle løsninger på jordbruksområdet som bidrar til en positiv, helhetlig samfunns- og landbruksutvikling Ørland/Bjugn, innenfor følgende rammer: 1. Flest mulige gårdseiendommer opprettholder grunnlag for bosetting med uendret / høy livskvalitet og inntektsgrunnlag, 2. Minst mulig negative konsekvenser for matproduksjon.

Styringsgruppen for landbruksprosjektet er styringsgruppe for mulighetsstudien.

Støygruppa Ørland sammen med det lokale Produsentlaget i Tine og Ørland Bondelag har fungert som referansegruppe.

Støygruppa Ørland

Støygruppa Ørland er en interessegruppe som har hovedfokus på å være en informasjonskanal i forbindelse med økt støyforurensning som følge av etableringen av kampflybase på Ørland.

«Etter ønske fra Forsvarsbygg og Ørland kommune har innbyggerne i gul og rød støysone i Ørland organisert seg i kretsvisse grupper med et felles styre. Støygruppa Ørland har som mandat å ivareta interessene til de som ønsker dette i forhold til de utfordringer innbyggerne får med den nye kampflybasen for jagerfly. Støygruppa Ørland vil arbeide tett og konstruktivt sammen med Forsvarsbygg og kommunen. Styremedlemmene er sammensatt fra tillitsvalgte som er valgt fra de ulike kretser» (www.orlandstoy.no).

1.3 Informasjonsgrunnlag og faglige metoder

Nedenfor redegjør vi for vårt arbeid ut fra de to ovennevnte tilnærmingene. Først redegjør vi for selve forståelsen av sammenhenger mellom støy og agronomi. Neste avsnitt gjennomgår grunnlaget for studien av agronomiske muligheter, og deretter vurderes forutsetninger for utnyttelse av de agronomiske mulighetene; dvs. situasjonen på de enkelte gårdsbruk som er kartlagt bl.a. gjennom intervjuer.

1.3.1 Mulighetsberegningene og eventuelle sammenhenger mellom kampflybaseprosjektet og agronomiske muligheter i støysonen

Mulighetsberegningen skal illustrere potensiell verdi av omlegging i driftsopplegg basert på tilgjengelige jordbruksressurser. Verdier skal måles både økonomisk og i beskjeftigelse, og det skal tas hensyn til utnyttelsen av matressurser.

Et viktig spørsmål for mulighetsstudien gjelder mulig sammenheng mellom selve kampflybaseutbyggingen og agronomiske utviklingsmuligheter på gårdsbrukene i mest støyutsatt sone. Dette spørsmålet har også potensiell betydning for fremtidige forhandlinger mellom gårdbrukere i mest støyutsatt sone og Forsvarsbygg som tiltakshaver.

De agronomiske mulighetene avhenger i vår analyse av tilgjengelige jordressurser, vær og klima, støy, agronomisk kompetanse, markedsmuligheter og investeringer. Vår analyse tar hensyn til muligheter for at husdyrproduksjon må flyttes ut av støysonen, men analysen er ikke avhengig av om og i hvilken grad dette vil skje. I prinsippet gjelder det samme i stor grad for planteproduksjoner. Agronomiske muligheter er generelle og i utgangspunktet uavhengig av hvilken teig som produserer hvilke produkter, så lenge samlede ressurser er tilstrekkelige. Slik sett er dette en teoretisk mulighetsberegning. Sannsynligheten for at disse mulighetene vil bli utnyttet er avhengig av situasjonen slik den fremstår for og oppfattes av jordbrukshusholdningene som beslutningstagere. Derfor er det ikke nok å studere agronomiske muligheter, vi må også forstå bøndernes egne oppfatninger, investeringsevne og investeringsvilje.

Etableringen av kampflybasen medfører at bønder må avstå 650 dekar landbruksmark til utvidelsen av selve baseområdet. Vi må da ta forbehold om at det kan være andre forhold enn støy som kan påvirke avlingsmulighetene på jordsmonnet, f.eks. forurensning av jordsmonn på grunn av avrenning osv. Slike forhold skal for øvrig være tilstrekkelig kartlagt gjennom de planutredninger som er foretatt.

Jordbruket innenfor mest støyutsatt sone kan bli påvirket på flere måter som ikke er direkte relatert til selve produksjonen. Det er bl.a. grunn til å regne med at bo-settingen vil opphøre på flere av gårdsbrukene. Det er i seg selv en potensiell vesentlig endring for et jordbruk hvor boplikt på gårdsbruket, sammen med plikt til å drive, har vært en viktig del av rammebetingelsene.

Det spørsmålet som har fått stor oppmerksomhet, dreier seg om konsekvenser av økt støybelastning for husdyrhold i mest støyutsatt sone (Mattilsynet Distriktskontoret Innherred og Fosen, 2013; Forsvarsbygg, 2014 og 2014a). Konsekvensen av økt støy kan være redusert dyrevelferd som kan fremtvinge endringer i driftsopplegg. Det kan også ifølge Mattilsynet (2013) tenkes indirekte virkninger for jordbruksdrift generelt og husdyrproduksjon spesielt ved at driverfamiliens bolig blir fjernet fra landbrukseiendommen og tunet der den står i dag, og reetablert i en viss avstand fra driftsbygninger.

I våre mulighetsberegninger ser vi i utgangspunktet på endringer i melkeproduksjonen som er helt uavhengige av vurderingen av grunnlaget for videre melkeproduksjon i mest støyuutsatt sone. For vår vurdering av agronomiske muligheter, spiller det ingen rolle om melkeproduksjonen kan videreføres der den finner sted i dag eller må flyttes til andre arealer. Det er, som nevnt, gjennomføringsmulighetene som i vår analyse er avhengig av situasjonen spesifikt for de enkelte brukene i mest støyuutsatt sone.

Det er naturlig at det finnes koblinger mellom agronomiske utviklingsmuligheter og et stort infrastrukturprosjekt som kampflybasen i jordbruksområdet, enten det dreier seg om støy eller bosetting på gårdene, atkomstforhold eller lignende. Normalt blir alle slike effekter hensyntatt gjennom reguleringsbestemmelser, pålegg om avbøtende tiltak osv. Noen forhold kan imidlertid ikke avklares på forhånd. Studiene av husdyrenes reaksjoner på støy konkluderer f.eks. med at man ikke kan trekke endelige konklusjoner før man har erfaring med de nye flyene (se Forsvarsbygg (2014 og 2014a), samt vedlegg med Forsvarsbyggs saksopplysninger).

1.3.2 Datagrunnlag og metode i analyse av agronomiske muligheter

Studien av utviklingsmulighetene i jordbruket bygger i hovedsak på regnskapsdata for jordbruksbedrifter i Trøndelag. Utgangspunktet er NILFs årlige driftsgranskinger og data fra produksjonstilskudsregistret i Landbruksdirektoratet. NILFs driftsgranskinger er grunnlag for blant annet dekningsbidragskalkyler som oppdateres jevnlig. Data fra Landbruksdirektoratet viser hvor mange enheter (dyretall, areal-omfang etc.) det søkes produksjonstilskudd for i de enkelte kommunene, og hvilket driftsomfang og hvilken driftsform søkerne har. Ved å kombinere utvalgsdata fra NILFs driftsgranskinger som har opplysninger om arbeidsinnsats, inntekter, kostnader og resultat på forskjellige typer gårdsbruk og driftsformer, med enhetsdata fra det fullstendige produksjonstilskudsregistret, er det mulig å beregne verdiskapingen for utvalgte typer gårdsbruk. Dette arbeidet ble i 2013–2014 utført for hele Trøndelag med beregninger ned på kommunenivå (Rye m.fl., 2013). Utgangspunktet var her regnskapsdata fra 2010. Det samme grunnlaget er utgangspunkt for beregningene i dette prosjektet.

Feilkildene i våre beregninger er for det første de samme som gjelder for nevnte verdiskapingsstudie. Den viktigste er antagelig at det forutsettes at representative gårdsbruk for bestemte deler av Trøndelag og bestemte driftsformer også er representative for tilsvarende bruk på Ørland og spesielt for brukene i såkalt rød støysone. Det kan tenkes at vi dermed undervurderer produktiviteten i Ørlandsjordbruket noe siden topografien på Ørland er særlig gunstig. Det er også grunn til å regne med at vårsesongen kan komme noe tidligere på Ørland enn i store deler av Trøndelag for øvrig.

Vi har ikke oppdatert enhetspriser og bruker altså det samme prisgrunnlaget som er benyttet i Rye m.fl. (2013) som baserer seg på regnskapsdata for regnskapsåret 2010. Det betyr at både inntekter og kostnader kan være undervurdert. Dette er imidlertid ikke en viktig feilkilde. Poenget i vår studie er å vise endringspotensial, dvs. at vi er opptatt av å vise forholdet mellom visse typer endringer i driftsformer og dagens situasjon. Generelle prisendringer vil derfor være av mindre betydning.

Våre beregninger tar utgangspunkt i konkrete bruksstørrelser og driftsformer, men generaliseres i form av to hovedtilpasninger; intensivering av planteproduksjon og økt skala i melkeproduksjon. Disse to endringsformene representerer en rekke

konkrete utviklingsmuligheter. Det finnes mange måter å utnytte skala- eller stordriftsfordeler i melkeproduksjon, fra felles sommerbeiter til samarbeid med spesialisering mellom gårdsbruk i ulike deler av storfeholdet. Vi bruker i vår beregning av lønnsomhet ved endring i melkeproduksjon en investering i melkefjøs med maksimal melkekvote uten at vi dermed tar stilling til om dette er den optimale utviklingen av driften for den enkelte produsent.

Intensivering av planteproduksjonen dreier seg primært om overgang fra kornproduksjon til vekster med større utbytte per arealenhet. Vi tenker først og fremst på utbytte regnet som dekningsbidrag og tar hensyn til endringer i sysselsetting og mulige investeringer.

Som grunnlag for arbeidet har vi fått tilgang til kartlegginger av jordsmonnet foretatt av Norsk institutt for skog og landskap. Resultatene fra denne kartleggingen gir ikke grunnlag for å se problemer knyttet til jordsmonnet som kan hindre de utviklingsretningene vi skisserer i rapporten. Det betyr imidlertid ikke at det kan være utfordringer f.eks. med sandkorn i sandholdig jord som kan være skadelig for enkelte grønnsakstyper. Også vinderosjonsproblemer kan behøve bedre utredning enn det har vært mulighet for i vår analyse og må derfor nevnes som forbehold når det gjelder anslåtte verdipotensialer.

1.3.3 Kartlegging av situasjonen på de enkelte gårdsbruk: Om intervjuene, utvalg og opplegg

Mulighetsstudien handler om bønder på Ørland som berøres mer eller mindre direkte av utbyggingen av kampflybasen, enten ved at de mister eid eller leid areal, eller kan bli berørt av støy eller andre direkte virkninger. Intervjuene omfatter gårdsbruk med høy forventet støybelastning, dvs. primært gårdsbruk innenfor mest støyutsatt, såkalt rød, sone (jf. avsnitt 1.2.2).

Det er gjennomført intervjuer med bønder fra 11 gårdsbruk. Som oftest var det par som deltok slik at 19 personer ble intervjuet. I all hovedsak er det tale om bønder i rød støysone som er intervjuet, men grensen er ikke skarp i denne sammenhengen. Derfor er det også gjort enkelte intervjuer med bønder utenfor rød sone. Det er først og fremst melkeprodusenters stemme som kommer fram her, og dette er bønder som i hovedsak har gården som viktigste leveveg. Egil Petter Stræte, Bygdeforskning, har gjennomført alle intervjuene.

Utvalget av informanter er gjort på grunnlag av eiendomskart og en navneoversikt over gårdsbruk framskaffet av landbrukskontoret. Ut over at det var melkeproduksjonsbruk som var prioritert, og at det var ønskelig med en viss spredning i området rundt flyplassen, var utvalget tilfeldig og praktisk ut fra hvem som hadde anledning. De aller fleste svarte positivt på spørsmål om å bli intervjuet. To takket nei og to måtte avlyse intervjuavtale på grunn av at de ble forhindret. Se avsnitt 1.2.2 for nærmere omtale av antall bruk i området.

Med et begrenset utvalg kan ikke intervjuundersøkelsen regnes å være fullt ut representativ for alle bøndene i området. Det er likevel såpass bredde i intervjuutvalget at vi er rimelig sikker på at de aller fleste relevante momenter og opplevelser er kommet fram gjennom intervjuene. Hvor utbredt de ulike oppfatningene er i husholdningene, kan ikke denne undersøkelsen gi noe svar på. Ved bruk av resultatene må det derfor tas høyde for usikkerhet om andelen av gårdsbrukene som kan stå bak ulike vurderinger.

Intervjuene varte om lag 1,5 time, noen opp til to timer. Det ble gjort båndopptak av intervjuene. Det har ikke vært ressurser i prosjektet til å skrive ut intervjuene. Intervjuene er anonyme, noe som er en ekstra utfordring å tilfredsstille når alle er fra samme lokalmiljø. Vi har derfor vært tilbakeholden med å konkretisere for mye og å bruke sitater.

Rapporten gjengir bøndernes og jordbrukshusholdningenes fortellinger. Det må understrekes at disse fortellingene er våre tolkninger av bøndernes utsagn, og omsatt til en framstilling i en fortellingsform. Noen vil peke på at bøndernes utsagn i intervjuer vil være preget av situasjonen de er i. Det er selvsagt riktig og nettopp poenget med intervjuene. Det kan forekomme utsagn og påstander i intervjuene som ikke er dekkende for realiteter eller som kan bestrides av andre parter. Det har ikke vært vår oppgave å ettergå slike påstander. Om oppfatningene er korrekte er heller ikke avgjørende for vår bruk av informasjonen. Det er, som nevnt, bøndene som er beslutningstakere, og deres oppfatninger avgjør om og hvordan de utnytter sine jordbruksressurser i framtiden. En annen ting er at det kan være meget ressurskrevende å etterprøve realismen i mange av utsagnene, noe det ikke har vært rom for i prosjektet. Hvis det framkommer åpenbare misforståelser i noen fortellinger og utsagn, kan det selvsagt være en mulighet for misforståelser mellom informant og mottaker som vi bare må beklage.

En annen utfordring ved bruk av intervjuer midt i en komplisert prosess som berører viktige interesser for alle intervjuede, er at utsagnene kan bli både spissformulert og krassere fordi engasjementet er stort. Vi har til en viss grad tatt hensyn til dette, men har samtidig vært moderat med å luke ut klare meldinger. Det er neppe tvil om at i en slik utbygging er det storsamfunnet og dets representanter som har maktapparatet på sin side, mens demokratiske og rettslige spilleregler skal ivareta de som blir utsatt for skade og ulempe. I utredningen har det vært ansett som viktig at stemmene til de som blir utsatt for utbyggingen får komme fram, så får heller tolkningen ta høyde for engasjementet. Intervjuene er preget av den dagsaktuelle situasjonen.

Det er også en mulighet for at utsagn kan bli tolket og brukt på en måte som kan skade informantenes interesse. Dette er et etisk dilemma. Dette tar vi hensyn til i drøftingsdelen, slik at leseren advares mot å ta ut løsrevne deler av avsnittet «bøndernes fortellinger». Flere av de som ble intervjuet ga uttrykk for bekymring for hvordan intervjumaterialet ville bli brukt, og fryktet at særlig Forsvarsbygg ville bruke det til sin fordel på en måte som ville ramme bøndene. På tross av dette er inntrykket at det var en vilje og evne til å være åpen om svært vanskelige spørsmål mens de står midt i situasjonen. Denne åpenheten har vi satt pris på og har etter beste evne forsøkt å forvalte på en etisk og respektfull måte.

Å komme inn utenfra med et utredningsarbeid til Ørland i en slik situasjon med utbygging innebærer å bli en aktør hvor det er interessekonflikter, pågående prosesser, ulike strategier, maktspill og posisjonering fra ulike hold, samtidig som det er et trykk fra omverden om å ha tempo og framdrift i utbyggingen. Med vår forskerbakgrunn har vi forsøkt å nærme oss problemfeltet på en balansert og nøytral måte og gjennomføre dette forskningsetisk forsvarlig. Det har ikke vært ressurser til å gjennomføre et omfattende forskningsarbeid, men som et utredningsoppdrag kan vi stå inne for det arbeidet som er gjort.

I tillegg til intervjuer med bønder er det gjennomført samtaler med en håndfull andre personer fra landbrukskontoret i Ørland/Bjugn og Tine som grunnlag blant annet for å beskrive bakteppet. Ingar Lium, mangeårig ansatt ved landbrukskontoret, har vært behjelpelig med informasjon om historisk utvikling på Ørland, avsnitt 3.1.

2 Attraktive utviklingsmuligheter, men risiko for nedgang

Norsk jordbruk endres raskt og er blant norske næringer med høyest produktivitetsvekst over tid (Kjølseth og Pettersen, 2012). Ørland er særlig egnet for å utnytte mulighetene i dagens landbrukspolitikk og norske markedsforhold med gunstig jordsmonn og en, i norsk sammenheng, meget attraktiv topografi. Forholdene ligger godt til rette for økt skala i melkeproduksjonen. Jordbruket på Ørland og i den mest støyutsatte sonen er særlig orientert mot melkeproduksjon og korn. I vår drøfting av utviklingsmuligheter illustrerer vi utviklingspotensialet med to bredt formulerte muligheter for økt verdiskaping; skalaøkning i melkeproduksjon eller intensivert planteproduksjon.

2.1 Lønnsom strukturutvikling i melkeproduksjon, med gode forutsetninger for intensivert planteproduksjon

I dag ligger forholdene godt til rette for strukturendring i melkeproduksjonen. Ørland er et område som kan utnytte disse mulighetene. Omlegging fra kornproduksjon til mer intensiv planteproduksjon har også gode forutsetninger. Dette kapittelet beskriver først melkeproduksjonsmiljøet på Ørland og utdyper deretter de to hovedalternativene for videreutvikling av jordbruket; strukturendring i melkeproduksjon og intensivert i planteproduksjon.

2.1.1 Sterkt, men truet produsentmiljø

Det lokale bondelaget karakteriserer Ørland som Trøndelags beste område for melkeproduksjon (Ørland Bondelag, 2014). Ørland Bondelag peker på flere bidrag til videre optimalisering. Det påpekes stor interesse for investeringsstøtte både i Ørland kommune og i Bjugn kommune, og Sør-Trøndelag fylke prioriterer slik støtte til jordbruket i Ørland kommune. Både Ørland Bondelag og Produsentlaget i Tine understreker betydningen av et stort fagmiljø rundt melkeproduksjonen og attraktive resultater, f.eks. med bidrag til avlsarbeidet med NRF-rasen. Forholdene ligger også til rette for utdanning regionalt.

Til tross for disse fordelene, er melkeproduksjonen også en av årsakene til nedgang i jordbrukets verdiskaping på Ørland de senere årene (jf. figur 1.3). Her som i store deler av melkeproduksjonen ellers i landet, er rekruttering en utfordring. Vesentlige deler av melkeproduksjonen står også overfor nødvendig fornyelse av driftsbygninger i løpet av kommende år.

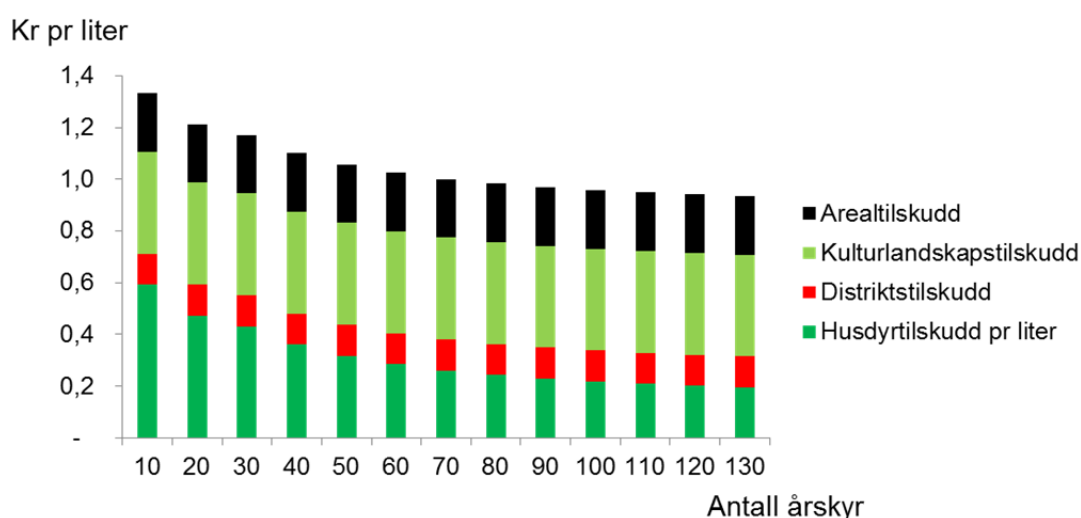
En vesentlig del av melkeproduksjonsmiljøet på Ørland er lokalisert i den mest støyutsatte sonen, dvs. rød sone (jf. avsnitt 1.2.2). Ørland kommune anslår at samlet melkekvote for bruk i rød sone utgjør 2,5 millioner liter. Vi tar høyde for at en vesentlig del, anslått til 75 prosent, av denne produksjonen kan forsvinne fordi investeringene uteblir i melkeproduksjon i den mest støyutsatte sonen. Det legges i

så fall til grunn at denne delen av melkekvote selges ut av kommunen. Melkekvote kan i dag omsettes fritt innenfor fylket, og vi ser ikke grunn til å regne med at en uforholdsmessig stor andel av kvoten skulle bli kjøpt av produsenter innenfor Ørland kommune.

2.1.2 Attraktive utviklingsmuligheter i melkeproduksjonen

Gitt investeringsvilje og tilstrekkelig kompetanse blant bøndene, er politikk og arealressurser avgjørende for utviklingsmulighetene i melkeproduksjon i Norge. På Ørland ligger de lokale forholdene godt til rette, og endringer i landbrukspolitikken de senere årene gir grunnlag for lønnsom strukturrasjonalisering.

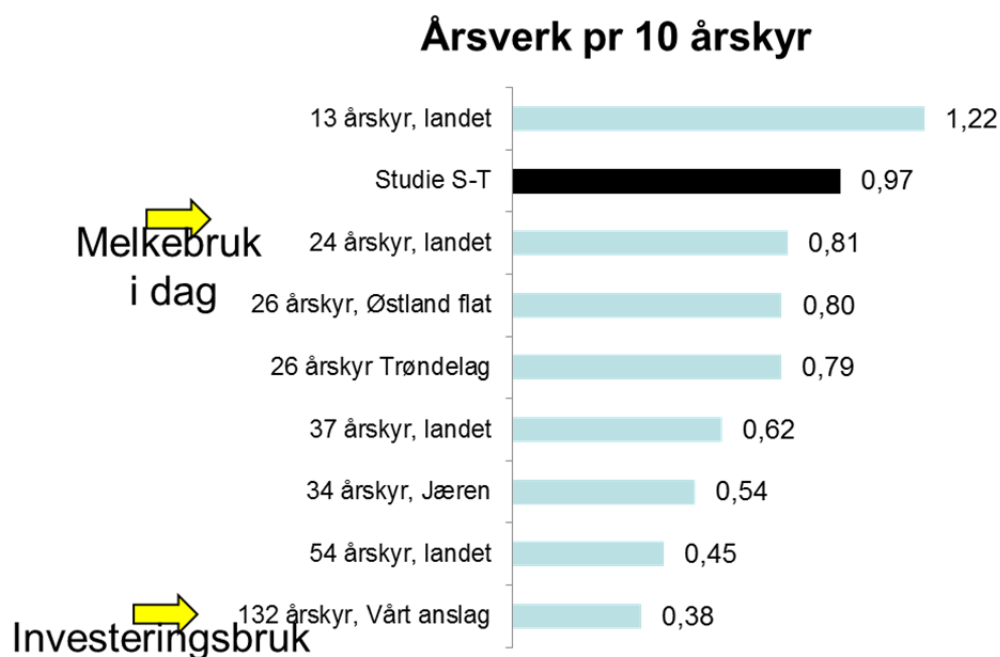
En viktig endring i landbrukspolitikken for melkesektoren de seneste årene, er at maksimalkvoten er endret slik at man i dag kan bygge melkeproduksjonsbruk med rom for anslagsvis 130 årskyr per fjøs. I dag ligger gjennomsnittet i Trøndelag, og i Ørland kommune, på 20-tallet. Gjennomsnittet har økt og øker vesentlig per år. En av de viktigste årsakene til muligheter for lønnsom strukturendring, er relativt flate tilskudd per liter opp til maksimal melkekvote (figur 2.1.). Samtidig utgjør tilskuddene en begrenset andel av samlet inntekt per driftsenhet. Det er først og fremst husdyrtilskuddet som er fallende med størrelse på melkebesetningen, men husdyrtilskuddet utgjør for brukere på Ørland i snitt snaut ti prosent av inntekt per liter. Samlet tilskudd for en melkeprodusent på Ørland utgjør i dag om lag kr 1,20 per liter melk produsert. For en produsent med maksimal melkekvote vil tilskuddet synke til vel en krone per liter melk.

Figur 2.1 Tilskudd til melkebruk, 2015-regime. Kroner per liter melk

Etter våre beregninger er det først og fremst arbeidskraften som utnyttes mer effektivt ved større driftsenheter. Figur 2.2 viser årsverk per ti årskyr for ulike melkebruk i de såkalte referansebruksberegningene (Budsjettnemnda for jordbruket, 2014a). I vår analyse bruker vi et anslag for arbeidsforbruk per ti årskyr ved ny maksimal kvote på 0,38. Sammenlignet med referansebruksberegning for bruk med 54 årskyr for landet under ett, betyr dette 16 prosent reduksjon i arbeidskraftforbruk per årsku ved en økning i besetningen på vel 140 prosent. Sammenlignet med typiske gjennomsnittsbruk i Trøndelag i 2010, vil endringen bety en reduksjon i

arbeidskraftforbruket med 60 prosent per liter produsert melk. Anslaget for arbeidskraftforbruk på 0,38 årsverk per ti årskyr ved 132 dyrs besetning, er basert på en observert sammenheng mellom arbeidskraftforbruk og besetningsstørrelse for vesentlig mindre bruk. Sammenhengen tyder på at arbeidsforbruk rundt 0,38 årsverk per ti årskyr kan nås om lag ved 60 årskyr. Vi legger samme nivå for arbeidsforbruket til grunn for bruk med ca. 120 årskyr. Vi understreker at dette ikke representerer noen vitenskapelig fundert undersøkelse av skalafordeler i melkeproduksjonen, men grove anslag basert på observasjoner fra norske melkeprodusenter generelt.

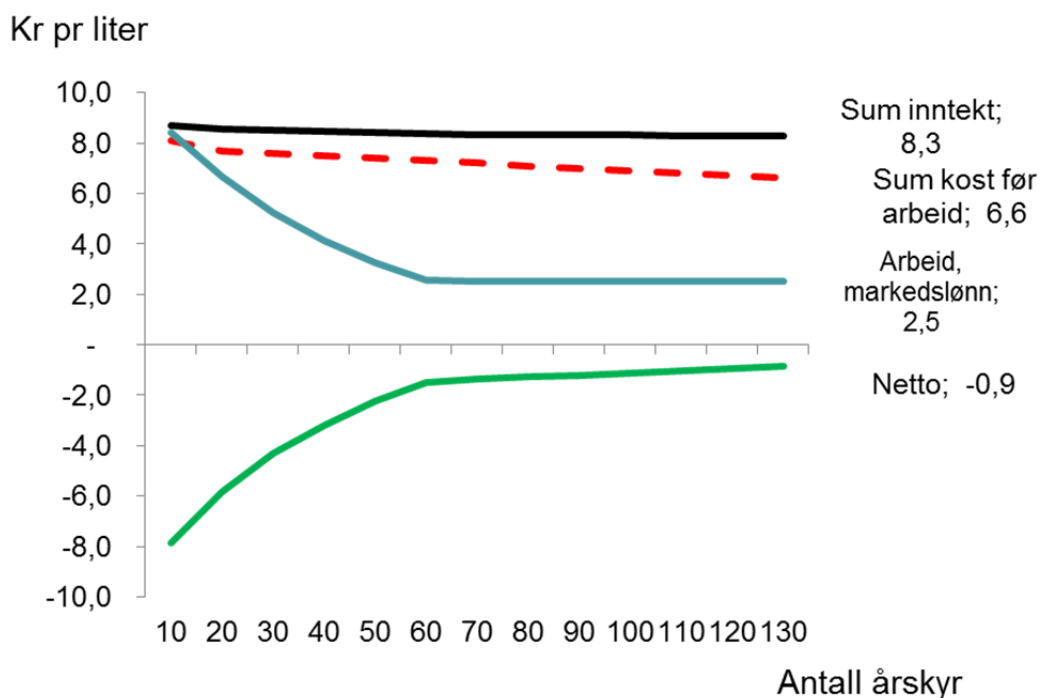
Figur 2.2 Arbeidsforbruk per 10 årskyr for ulike besetningsstørrelser

Kilde: Budsjettnemnda for jordbruket (2014a); Studie S-T er fra Rye m.fl. (2013). Eget anslag for 132 årskyr

Verdien av produktivitetsøkningen avhenger av verdsettingen av arbeidskraften. I figur 2.3 har vi kalkulert arbeidskraften ut fra vanlig industriarbeiderlønn på ca. 300 kroner per timeverk. Årsverket er for primærprodusenter som arbeider og bor på gården, anslått til 1 845 timeverk, dvs. noe mer enn arbeidsåret i industrien. Forskjellen forklares med fordelene av nærhet mellom bolig og driftsenheter (Budsjettnemnda for jordbruket, 2014b). Sammenlignet med arbeidskraftforbruket, finner vi kun en svak sammenheng mellom skala og andre driftskostnader. Som vist i figuren nedenfor, ligger nær hele skalaeffekten i arbeidskraftfaktoren. Inntektssiden er dominert av en fast melkepris opp til melkekvoten for det enkelte bruk, og enhetskostnad utover arbeidskraft er relativt konstant. Dette gir et resultat per driftsenhet som stiger raskt opp til ca. femti årskyr, og deretter en svakt stigende lønnsomhet per enhet.

Som nevnt bygger dataene i stor grad på verdiskapingsundersøkelsen for Trøndelag som er basert på regnskapsdata for 2010. Den årlige produktivitetsveksten i årene fra 2010 til 2015, renset for effektene av skalaendringer, er antagelig også positiv og kan bidra til en undervurdering av lønnsomheten. En annen ting er at

vi, som nevnt, har laget et grovt estimat for skalaeffekt på arbeidskraftforbruket, men skjønnsmessig satt en grense for ytterligere produktivitetseffekter ved 60 årskyr.

Figur 2.3 Enhetskostnader for kapitalkostnader og inntekter per årsku mot antall årskyr. Kroner per liter

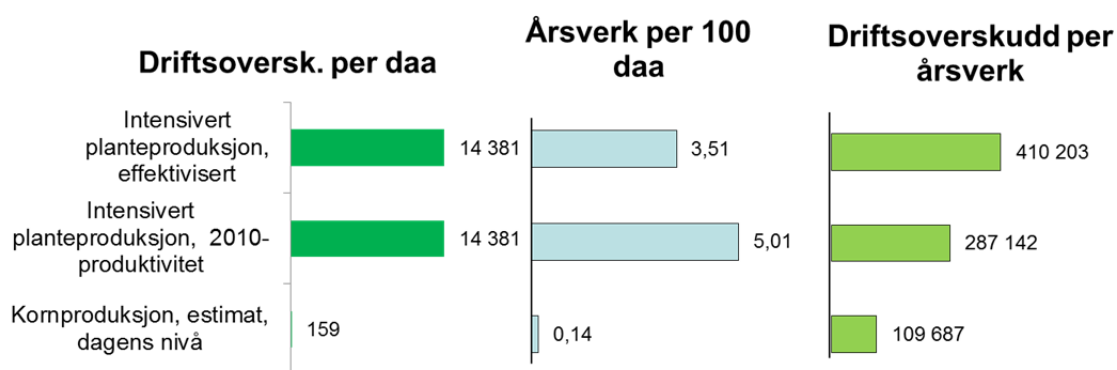
Kilde: Estimaten er basert på datasettet i simuleringsmodellen Jordmod (se f.eks. omtale i Arnoldussen m.fl. (2014)) og egne analyser

Ifølge våre beregninger i figur 2.3 vil melkeproduksjon, tross maksimal kvote, ikke kunne tilsvare lønnsnivået i industrien. Det er med andre ord ingen garanti for at melkeproduksjonen vil kunne konkurrere fullt ut med alternative sysselsettingsmuligheter, særlig i et samfunn hvor antall arbeidsplasser i alternative virksomheter vil være raskt økende. I våre beregninger stiger nettobidrag til dekning av kapitalkostnader fra -1,5 kroner per liter til -0,9 kroner per liter ved en økning i skala fra snitt på rundt 20 årskyr til maksimal melkekvote og vel 130 årskyr, når arbeidskraftforbruket regnes til timelønn i industrien.

2.1.3 Planteproduksjonen kan intensiveres

Attraktive jordressurser, god topografi og relativt god adgang til håndterings- og distribusjonskapasitet, gir gode muligheter også for videreutvikling av planteproduksjonen på Ørland. Ørland Bondelag mener Ørland har «gode forutsetninger for økt grøntproduksjon». Det pekes bl.a. på gode muligheter for samarbeid med Fosen produsentlag og arbeid med utvikling av grønnsaksproduksjonen på Fosen ved Norsk Landbruksrådgivning avdeling Fosen (Ørland Bondelag, 2014). Samtidig påpekes seks begrensende faktorer; logistikk, lager, produsentmiljø, rekruttering, kompetanse og tilstrekkelig volum.

Mulighetene for intensivering og omstilling i planteproduksjonen kan vurderes agronomisk, ernæringsmessig og økonomisk. I rapporten «Økt matproduksjon på norske arealer» dokumenteres muligheter for merkbart økte utbytter, regnet i næringsinnhold ved endring i vekstskiftene i norsk planteproduksjon (Arnoldussen m.fl., 2014). De rene driftsøkonomiske incentivene for endring i planteproduksjonen kan også synes betydelige. Figur 2.4 viser en meget sterk virkning ved omlegging fra ensidig kornproduksjon til grønnsaksproduksjon på friland for gjennomsnittsbruk i Trøndelag. Basert på verdiskapingsundersøkelsen vil driftsoverskuddet per årsverk kunne tredobles for gitt struktur både i grønnsaksproduksjonen og kornproduksjonen. Potensialet er neppe identisk for planteproduksjon på Ørland, men det er god grunn til å anta at effekten på inntekts- og sysselsettingsgrunnlaget i selve jordbruksdriften også her kan være meget stor.

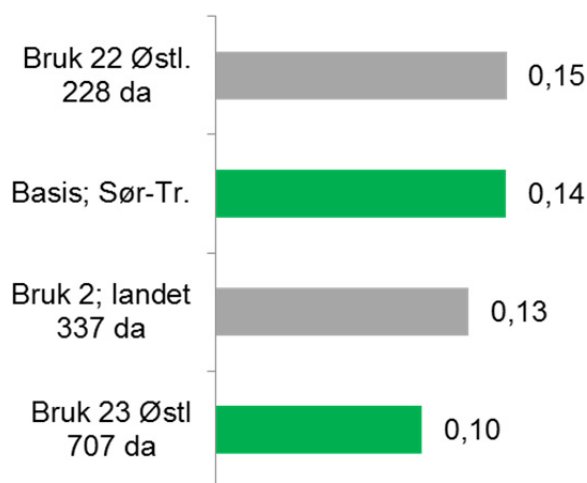

Figur 2.4 Anslåtte effekter av intensivering av planteproduksjon

Forklaring: Nederst dagens kornproduksjon, i midten; intensivert produksjon representert ved grønnsaksproduksjon med gjennomsnittsproduktivitet for 2010, og øverst, med antatt produktivitetsøkning. Estimer basert på verdiskapingsundersøkelse for Trøndelag. Driftsoverskudd i kroner, arbeidskraft i årsverk basert på 2010-priser.

Kilde: Rye m fl. (2013), egne anslag for produktivitetsvekst

I vår beregning legger vi til grunn at intensivert planteproduksjon skjer på kornarealet, f.eks. ved at kornproduksjon erstattes av frilands grønnsaksproduksjon. I utgangspunktet bruker vi gjennomsnittet for begge produksjoner i Sør-Trøndelag som basis. Men vi forutsetter en effektivisering i form av forbedret arbeidskraftproduktivitet i kornproduksjonen sammenlignet med snittet for Sør-Trøndelag i 2010. Figur 2.5 viser ulike arbeidskraftstall for ulike enhetsstørrelser i kornproduksjonen. Vi regner ut fra disse tallene med at kornproduksjonen som eventuelt erstattes av intensivert planteproduksjon har et arbeidskraftforbruk på 0,10 årsverk per 100 dekar, dvs. som snittet av de største kornbrukene på Østlandet. Dette betyr en reduksjon på ca. 30 prosent i arbeidskraftforbruk sammenlignet med gjennomsnittet for Sør-Trøndelag i 2010.

Figur 2.5 Illustrasjon av mulige skalafordeler og effektiviseringspotensial i kornproduksjon. Estimater basert på verdiskapingsundersøkelse for Trøndelag og ulike referansebruk. Årsverk per 100 dekar

Forklaring: «Bruk» etterfulgt av nummer angir bestemte referansebruk i Budsjettnemndas referansebruksberegninger. Basis Sør-Trøndelag er lik gjennomsnittsbruket i Sør-Trøndelag 2010 i henhold til driftsgranskingene for jordbruket.

Kilde: Rye m. fl. (2013), Budsjettnemnda for jordbruket (2014a)

2.2 Jordbruket på Ørland, mellom nedgang og vekst

I dette delkapittelet presenterer vi anslag for driftsresultater og sysselsetting i de to alternative fremtidsbildene for utviklingen i matproduksjonen i mest støyutsatt sone på Ørland (jf. avsnitt 2.1). Utgangspunktet for begge fremtidsbildene er det samme. Noe kornareal skal overtas av anlegget og omdisponeres, og støykonsekvenser vil være til hinder for beboelse på en del landbrukseiendommer. Det ene fremtidsbildet er en stor nedgang i melkeproduksjonen i rød sone og dermed en vesentlig svekkelse av produksjonsmiljøet på Ørland som helhet. Det andre er en revitalisering med modernisering av melkeproduksjonen og satsing på mer intensiv planteproduksjon. I de følgende avsnittene presenteres først hvert av fremtidsbildene før de oppsummeres.

2.2.1 Nedgang: Investeringene bremser i rød sone

Vi tar høyde for at inntil 1400 dekar kornareal går ut av produksjon og at melkeproduksjonen i rød støysone over tid opphører helt som følge av selve utbyggingen. Den direkte konsekvensen av reguleringsplanen er at 650 dekar omdisponeres til Forsvaret som følge av forlengelsen av rullebanen. I tillegg tar vi høyde for mulige restriksjoner på korndyrking nær flyplassen.

Vår antagelse om at melkeproduksjonen i stor grad opphører i mest støyutsatt sone, bygger bl.a. på det som er nevnt i kapittel 1 om problemstillinger knyttet til dyrevelferd ved fortsatt melkeproduksjon i mest støyutsatt sone. Forutsatt at fremtidige investeringer i melkeproduksjonen i kvoteregionen skjer der melkeproduksjonen er mest konkurransedyktig, er det videre lite sannsynlig at det er

grønnsaks- eller kornproduksjonen i mest støyutsatt sone som blir erstattet av grasproduksjon og beitende melkekyr.

Vi antar at lokalisering med noe lav støybelastning er mer konkurransedyktig for melkeproduksjon enn lokalisering i mest støyutsatt område. Over tid, med behov for nye investeringer og ved nyrekruttering av drivere, vil da melkeproduksjonen enten opphøre eller bli flyttet som følge av støybelastningen. De stordriftsfordelene vi har antydnet, kan tilsi at utviklingen vil gå relativt raskt.

Spørsmålet om verdien av nærhet mellom bolig og driftsbygning, er i beste fall uten betydning. I verste fall er dette en verdi som tillegges stor vekt i de husholdningene som driver melkeproduksjon i mest støyutsatt sone i dag. I så fall vil problemstillingen ytterligere forhindre fornyelse og oppgradering i mest støyutsatt sone. Det spiller her ingen rolle om betydningen av nærhet mellom driftsbygning og bolig bygger på vitenskap, rene subjektive erfaringer hos melkeprodusentene eller rene følelser. Det er uansett bonden som med sin husholdning skal beslutte seg for fremtidige arbeids- og livsvilkår og som selv vil foreta de avgjørende vurderingene om og hvordan husholdningens fremtidige engasjement innenfor melkeproduksjon skal utvikles.

Det første scenariet er et scenario hvor vi ikke tar hensyn til relokaliseringmulighetene for melkeproduksjonen i rød støysone til andre områder på Ørland. Det kan anføres flere momenter enn de ovennevnte for et slikt negativt scenario for melkeproduksjonen på Ørland. En er at sysselsettingsmulighetene i Ørland kommune vil bli styrket som følge av etableringen av hovedkampflybasen. Om ikke dette er av vesentlig betydning for nåværende drivere som kanskje har begrenset mulighet for omstilling til ny beskjeftigelse, vil det påvirke rekrutteringen til melkeproduksjonen. En annen ting er at vi så langt ikke har nevnt investeringsbehovet. De primærprodusentene som eventuelt får innløst sin bolig på melkeproduksjonsbruket, vil trenge egenkapital for å skaffe seg ny bolig. At de samtidig skal investere betydelige beløp i rasjonell melkeproduksjon utenfor mest støyutsatt sone, er naturligvis usikkert.

2.2.2 Revitalisert jordbruk

Det andre scenarioet forutsetter at melkeproduksjonen bygges opp i tilfredsstillende omgivelser utenfor rød støysone og med en struktur som utnytter de skalafordeler som er beskrevet ovenfor. Videre endres vekstskiftene på jordbruksarealet i noen grad fra korn til intensivert produksjon i rød støysone som en del av en satsing på ny kompetanse, nye driftsformer og en offensiv satsing på logistikk og markedsføring. Beregningene tar utgangspunkt i avkastningstall for grønnsaker eller poteter i Sør-Trøndelag.

De to ovennevnte scenarioene er ikke gjensidig utelukkende. Over tid kan det skje en nedgang i melkeproduksjonen i mest støyutsatt sone, før den revitaliseres og styrkes utenfor den mest støyutsatte sonen. Intensivering av planteproduksjonen har i utgangspunktet, og så langt vi har erfart, ingen sammenheng med selve støyproblemet. Det er ikke påvist skader på jordsmonn og vekstforhold av flybasen, og støy er neppe noen hindring for dagens intensive planteproduksjoner på Ørland.

Når vi likevel setter intensivert planteproduksjon i motsetning til et nedgangsscenario for jordbruket i rød sone, skyldes dette investeringsevnen. I den relativt lange overgangsperioden som er beskrevet i første kapittel, hvor usikkerhet om ulike sider ved fremtidig gårdsdrift og bosetting vil være stor, regner vi med at

investeringsaktiviteten blir påvirket. En overgang til intensivert planteproduksjon krever investering både i kompetanse, i lokal lagerkapasitet, noe nytt driftsutstyr og i rekruttering av arbeidskraft. Det kan også være behov for egen, moderne pakkelinje med vasking, sortering, polering og felles lagring for å sikre markedsadgangen til det norske markedet. Uteblir disse investeringene over en vesentlig periode i rød sone, øker risikoen for at omstillingen uteblir i sin helhet både på grunn av økende konkurranse om arbeidskraften og om godkjente produksjonsplaner innenfor markedsføringen av norsk frukt og grønt (Pettersen m.fl., 2014).

2.2.3 Fra nedgang til revitalisert jordbruk: Noen illustrerende anslag

Tabell 2.1 oppsummerer forutsetninger for og konsekvenser av de to fremtidsbildene. Som nevnt er forutsetningene når det gjelder agronomiske ressurser identiske (se øverste del av tabell 2.1). Forskjellen gjelder først og fremst satsings- evnen når det gjelder investering i stordrift i melkeproduksjonen og i omlegging i planteproduksjonen.

Tabell 2.1 Alternative fremtidsbilder for jordbruket i rød sone: Forutsetninger, resultater og effekter

	Nedgang	Revitalisert
Forutsetninger		
<ul style="list-style-type: none"> • Agronomiske muligheter • Satsingsevne 	<ul style="list-style-type: none"> • Begrenset arealreduksjon (650 dekar) • Økt støybelastning og mulig slutt på beboelse på gårdsbruk i rød sone med totalt 2,5 millioner liter melkekvote • Investeringene i melkeproduksjonen i rød sone opphører • Arealene går over til ekstensiv planteproduksjon (korn) 	<p>Samme melkeproduksjon moderniseres med fjøs på maksimal melkekvote. Grønnsaksproduksjonen utvides på bekostning av kornproduksjon</p>
Resultater		
<ul style="list-style-type: none"> • Melkeproduksjon • Planteproduksjon 	<p>75 % av melkeknoten i rød sone selges ut av Ørland</p> <p>Kornproduksjonen øker</p>	<p>Melkeproduksjonen opprettholdes</p> <p>Kornproduksjonen faller, grønnsaksproduksjonen (eller annen intensiv produksjon) øker</p>
Effekter		
<ul style="list-style-type: none"> • Investeringer • Driftsresultater • Sysselsetting • Lang sikt 	<p>Synker; selger melkekvoter for ca. 6 millioner kroner</p> <p>Synker</p> <p>Synker som følge av produksjonsnedgang</p> <p>Svekket produksjonsmiljø for melk, arealer i rød sone ligger til rette for effektiv stordrift i kornproduksjonen</p>	<p>Øker fra dagens nivå med minimum ca. 35 millioner kroner</p> <p>Øker</p> <p>Netto økning; Nedgang fra dagens nivå med rasjonalisert melkeproduksjon, vesentlig økning i planteproduksjon</p> <p>Kan utløse ytterligere struktur-rasjonalisering i melkeproduksjonen på Ørland. Kan gi grunnlag for effektiv leveringskjede for grønnsaker med strategisk samarbeid innenfor pakking og logistikk</p>

De to scenariene presenteres nedenfor som sekvens av endringer fra dagens situasjon; først manglende investeringer i husdyrproduksjon og avgivelse av jordbruksareal i mest støyutsatt sone, dernest gjenoppbygging av husdyrproduksjon med ny struktur utenfor mest støyutsatte område og investering for intensivering av planteproduksjon i mest støyutsatte område.

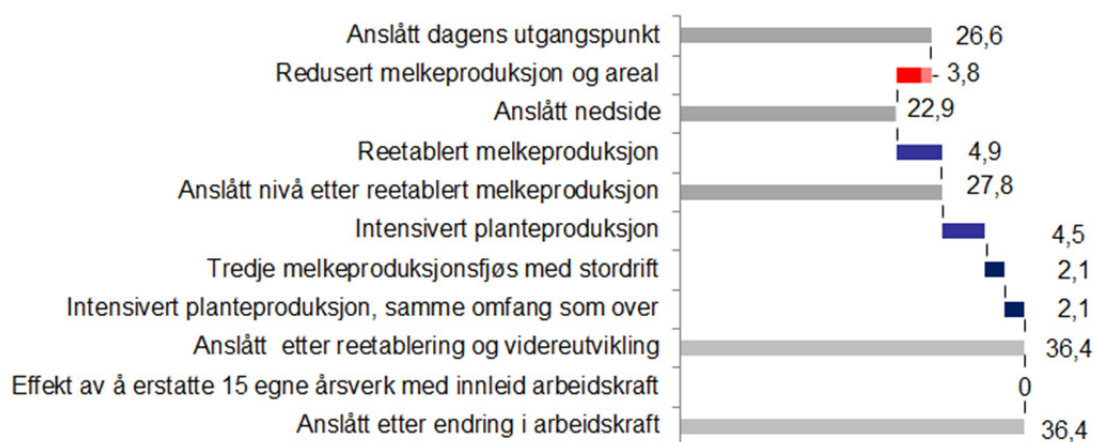
Effekter av alle tiltak er basert på datagrunnlaget for verdiskapingsundersøkelsen for Trøndelag av Rye m.fl. (2013) med de tilleggsestimater som det er redegjort for ovenfor. Resultatene gir indikasjoner på retning og styrke i mulighetene, men kan ikke anses for presise kalkyler.

Beregningene indikerer at stans i investeringene i melkeproduksjonen i mest støyutsatt sone, sammen med avgivelse av kornareal til kampflybaseprosjektet, kan redusere samlet driftsoverskudd i jordbruket på Ørland med om lag femten prosent, dvs. med anslagsvis 3,8 millioner kroner av 26,6 millioner kroner (figur 2.6). Da er tapet målt ut fra gjennomsnittsdata for Sør-Trøndelag både når det gjelder struktur og rådende priser i 2010. Tapet vurdert ut fra potensiell verdiskaping, kan illustreres ved å sammenligne denne tilpasningen med tilpasningene i det andre fremtidsbildet; det revitaliserte jordbruket.

Figur 2.6 oppsummerer mulige endringer i totalt driftsoverskudd, driftsoverskudd per årsverk før og etter kapitalkostnader, samt endringer i samlede investeringer ved de to scenariene som er forklart i foregående avsnitt. Figuren forklares i nedenstående punkter, første punkt gjelder de tre første linjene osv.

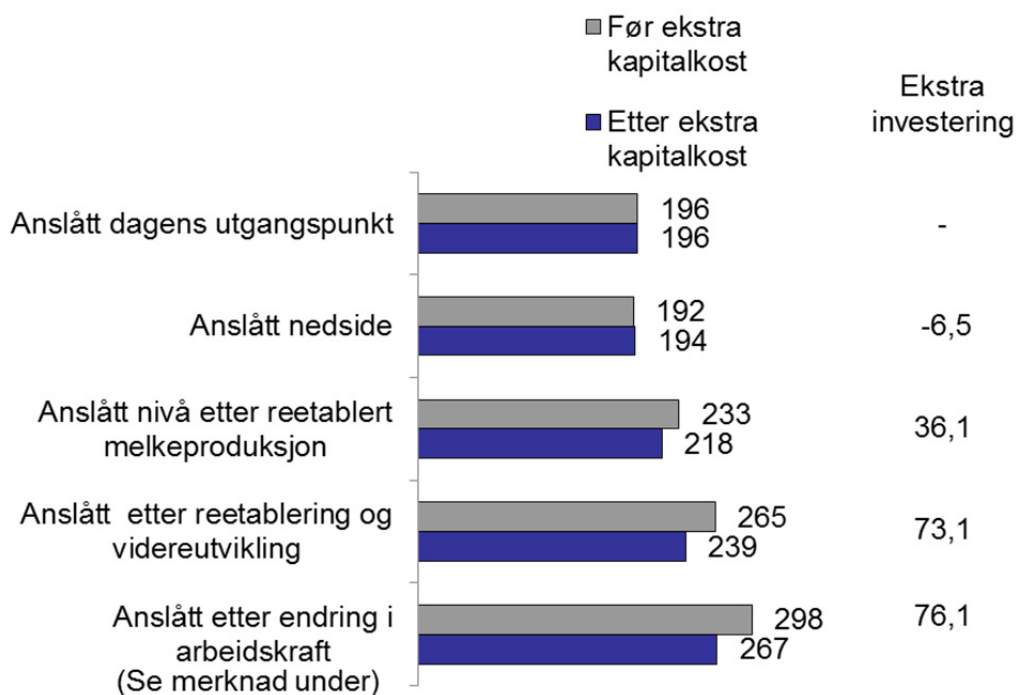
- Nedgang: Øverste linje i figuren viser dagens driftsresultat. Deretter er beregnet effekt av nedgang i mest støyutsatt sone ved stans i investeringer i melkeproduksjon, samt omdisponering av kornareal til forlengelse av kampflybase og mulighet for andre restriksjoner på kornproduksjon. Resultatet er en reduksjon i driftsresultat på nærmere fire millioner kroner. En viktig side ved dette fremtidsbildet er salg av melkekvoter som kan gjøre dette alternativet attraktivt. Salg av melkekvoter kan innbringe anslagsvis 6,5 millioner kroner (se høyre kolonne i figuren). Nedsiden for jordbruket er en endring i samlet driftsresultat fra 26,6 til 22,9 millioner kroner.
- Reetablert melkeproduksjon: Første steg i revitaliseringen er reetablert melkeproduksjon i rasjonelle stordriftsfjøs. Stegene i revitaliseringen er beskrevet i kapittel 2.2.2. Reetablering av melkeproduksjon skjer med samme samlede kvote som i dag, men med erstatningsfjøs på maksimal melkekvote tilsvarende 132 årskyr. Det vil si at det bygges 2 fjøs til erstatning for alle eksisterende fjøs. Etter reetableringen av melkeproduksjonen er samlet driftsresultat noe høyere enn i utgangspunktet, dvs. økt med vel en million kroner. Den store forskjellen er investeringene som er økt fra minus 6,5, som følge av salg av kvoter, til vel 36 millioner kroner (se egne avsnitt om investeringer nedenfor).
- Intensivert planteproduksjon: Andre del av revitaliseringen er ovenfor beskrevet som intensivering av planteproduksjonen. Endringen i planteproduksjonen er basert på en økning i areal til grønnsaksproduksjon på vel 315 dekar. Det betyr at totalt ca. 1 300 dekar av dagens kornareal forutsettes omdisponert til vekstskifter med ulike grønnsakssorter og eventuelt potet. Endringen forventes å medføre et økt driftsresultat på 4,5 millioner kroner årlig. Det kreves samtidig investeringer i lagerkapasitet, kompetanse og rekruttering av arbeidskraft. Vi regner med totalt fjorten årsverk ekstra og en samlet investering på vel syv millioner kroner, hvorav fem millioner til lagerkapasitet.

- Ytterligere potensial: Dersom man lykkes med revitaliseringen, vil produksjonsmiljøet i melkeproduksjonen være styrket med erfaring fra omfattende modernisering og effektivisering. Videre vil produksjonsmiljøet for grønnsaksproduksjon være vesentlig styrket med tilhørende systemer for logistikk og markedsføring. Det vil også være etablert en betydelig arbeidsstyrke for å drive intensivert planteproduksjon. Derfor illustrerer figuren også potensialet i gradvis ytterligere restrukturering i eksisterende melkeproduksjon på Ørland i form av et ekstra, stort melkefjøs til erstatning for relativt små enheter i dagens produksjon og en ekstra omlegging fra ren kornproduksjon til vekstskifter med grønnsaker av samme omfang som nevnt ovenfor. Til sist i figuren er det også vist konsekvens av å bruke økt andel innleid arbeidskraft til erstatning for egen arbeidskraft i enkelte av virksomhetene, med reduserte lønnsnivåer fra gjennomsnittlig industriarbeiderlønn til gjeldende minimumstariff.

Figur 2.6 Fremtidbilder for jordbruket i rød sone og i samspill med jordbruket på Ørland for øvrig: Kumulativ endring i totalt driftsoverskudd for jordbruk i rød sone. Grove anslag i millioner kroner

Figur 2.7 viser anslag for driftsoverskudd per årsverk og ekstra investeringer i tilsvarende rekkefølge som i figur 2.6. Dagens driftsoverskudd anslås til 196 000 kroner per årsverk i gjennomsnitt, og går moderat ned ved nedgang i melkeproduksjon og omdisponering av noe areal til flybaseprosjektet. Grunnen til nedgangen er at det er melkeproduksjonen som går ned. Tallene viser også effekten per årsverk av salg av melkekvoter som reduserer kapitalbindingen med 6,5 millioner kroner. Neste linje i figuren viser at årsverksinntekten øker markert ved reetablering av melkeproduksjon med store driftsenheter, og videre også markert gjennom intensivert av planteproduksjonen. Nederste linje i figuren viser effekten av å erstatte noe av årsverkene med innleid arbeidskraft. Det er da antatt minimums tarifflønn, dvs. vanlig lønn ved beskjeftigelse av utenlandsk arbeidskraft i norsk jordbruk.

Figur 2.7 Fremtidig mulig utvikling av jordbruket i rød sone i samspill med jordbruket på Ørland for øvrig: Anslåtte driftsoverskudd, før arbeidskraftkostnader, per årsverk (1 000 kroner) før og etter ekstra kapitalkostnader og anslåtte ekstra investering (millioner kroner)

Merknad: Ved endring i arbeidskraft forutsettes at arbeidskraft erstattes av innleid arbeidskraft til minimum tariffloønn. De ekstra lønnskostnadene for disse innleide arbeidstagerne er fratrukket driftsresultatet før det regnes per årsverk. Årsverkstallet er også her regnet netto for ekstra innleid arbeidskraft.

Våre estimater anslår, grovt sett, et samlet investeringsbehov på vel 70 millioner kroner totalt sett dersom alle stegene i revitaliseringen gjennomføres. Av dette gjelder ca. 36 millioner kroner selve gjenoppbyggingen av melkeproduksjonen med moderne struktur. Første steg i intensivering av planteproduksjonen krever, som nevnt, anslagsvis investeringer for syv millioner kroner. Investeringene inkluderer totalt ti millioner kroner til lager for lagringsvennlige planteprodukter som løk, poteter, andre rotgrønnsaker osv. Totalt kan dette være et beløp som også gjør det mulig å oppgradere dagens lageranlegg med en viss kapasitet for vasking og pakking av gulrot. Investeringsbehovet er nærmere beskrevet i tabell 2.1. I beregningene i figur 2.6 er disse investeringene kapitalisert over 20 år med fem prosent krav til avkastning. Midtre del av figur 2.6 viser driftsoverskudd per årsverk før og etter kapitalkostnader for ekstra investeringer.

Tallene i figur 2.6 er en illustrasjon av utviklingsmulighetene ved revitalisering. Det ligger verken en anbefaling eller en forventning i disse beregningene. Det kan være vel så interessant å stille spørsmål om hva slags samlet aktivitet og livsforhold den enkelte jordbruksfamilie i mest støyutsatt sone og utenfor egentlig vil foretrekke. Det viktige med regneeksemplene er at de viser at det i dag, også rent privatøkonomisk, er interessant å tenke seg ganske omfattende utviklingsmuligheter på gårdsbrukene på Ørland. Det er disse økonomisk attraktive mulighetene som i dag kan bli overskygget av en krevende utbyggingsprosess for ny hovedkampflybase

med vedvarende usikkerhet for investeringer i dagens jordbruksdrift i mest støyutsatt sone.

Tabell 2.2 Anslåtte kapitalfrigjøring og nyinvesteringer ved nedgang og revitalisering av jordbruket på Ørlandet

Type investering	Anslått beløp i beregningen (mill. kroner)	Forklaring (tall i millioner kroner hvis intet annet angitt)
Salg av melkekvote	-6,5	Avslutning av melkeproduksjonen i mest støyutsatt sone anslås her å kunne føre til salg av kvote på 1,85 millioner liter til en gjennomsnittspris av kr 3,54 per liter. Sett i lys av usikkerhet rundt kvotesystemet og andre deler av melkepolitikken, kan salgsmuligheten fremskynde avviklingen som reaksjon på situasjonen i mest støyutsatt sone.
Nye driftsbygninger for melkekyr	22,35 per fjøs, samlet 44,7	To fjøs på ny konsesjonsgrense. Per fjøs: 17 for 132 årskyr med bygning og innredning, melkekvote. 3,25; omstilling/driftsavbrudd: Halvt års driftsresultat lik 2,1.
Intensivert planteproduksjon	7,3 for totalt 315 daa i vekstskifte med tilstrekkelig kornareal	Lager/håndteringskapasitet; 5,2 til landbruksmekanikk, opplæring; 25 000 kroner per ekstra årsverk. Tiltaket er i figur 2.6 tenkt gjennomført i to omganger.
Innleie av arbeidskraft	0,2 per årsverk	Investering i oppholdsrom, ev. bolig og annen til rettelegging for innleid arbeidskraft. I figur 2.6 er det tatt høyde for at 15 egne årsverk erstattes med innleid arbeidskraft.

Utviklingsmulighetene for jordbruket på Ørland er gode, men truet av en usikkerhet som for tiden hemmer investeringer og utvikling. Neste avsnitt viser vår forståelse av faktorer som kan avgjøre om utviklingsmulighetene blir utnyttet eller ikke.

2.3 Hemmere og fremmere i en situasjon med usikkerhet

Utviklingen i retning av redusert melkeproduksjon i mest støyutsatt sone, skyldes at denne sonen ikke fremstår som like attraktiv for fremtidig melkeproduksjon som andre deler av kommunen. I det neste kapitlet vil forutsetningene for satsing i den enkelte støyberørte jordbrukshusholdningen bli nærmere belyst, dvs. hvordan selve situasjonen med jordbruk i støysonen for den nye kampflybasen oppleves og påvirker investeringsvilje. Dette avsnittet dreier seg om andre faktorer som avgjør realismen i «revitalisering». Disse faktorene har ingen ting med kampflybaseprosjektet å gjøre og dreier seg om vilkår for investering og satsing i norsk jordbruk generelt. I det følgende nevner vi tre faktorer som vil være av betydning for realismen i det scenariet som er beskrevet som «revitalisering». Det første er

markedsadgang for henholdsvis melkeproduksjon og økt produksjon av grønnsaker, deretter de jordbrukspolitiske rammebetingelsene, og til slutt, beslutningstagerne; jordbruksforetakene og jordbrukshusholdningene som har råderetten til jordbruksareal med påstående driftsbygninger og våningshus.

2.3.1 Markedsadgangen

Vår analyse bruker to bredt skisserte retninger for videreutvikling av jordbruket på Ørland; strukturutvikling i melkeproduksjonen og intensivering av planteproduksjonen. Så langt er ikke markedsmulighetene adressert. Markedsmulighetene er ulike for melk og grønnsaker.

Markedet for melkekvoter

I våre regneeksempler har vi først tatt for gitt at melkeproduksjonen på Ørland tilbakestilles til nivået i dag gjennom etablering av to store fjøs i en attraktiv del av Ørland. Det betyr at fram til dette nivået er samlet melkekvote uendret. Det tredje fjøset som illustrerer styrking av melkeproduksjonen med 132 årskyr, vil oppveie nedgang i produksjonen som følge av redusert antall melkekyr fra 2007 til 2010 (jf. avsnitt 1.1 og forklaringen for nedgangen i verdiskapingen i jordbruket på Ørland). Ekspansjonen krever imidlertid anskaffelse av melkekvote. I dag er dette uproblematisk, og prisen som i vår analyse er anslått til ca. 3,50 kroner per liter, er lav sammenlignet med andre deler av Norge og den er også lav i et historisk perspektiv. Ifølge melkebors.no var prisen for melkekvoten i Sør-Trøndelag over åtte kroner per liter i 2006 og 2007, før den sank raskt til 4,80 og 5 kroner per liter de to neste årene.

Prisen kan endre seg dersom nåværende regjering går videre med sitt forslag om å utvide regionene for omsetning av melkekvoter. Endringen i regionene er et steg i retning av mindre geografisk styring av produksjonen for derved å kunne øke produktiviteten for landet under ett. Det er grunn til å regne med at Ørland i kraft av sine muligheter for effektiv, storskala melkeproduksjon, normalt skal ha gode muligheter til å konkurrere om ledige kvoter.

Produksjonsplanleggingen i frukt og grønt

Markedsadgang for frukt og grønt inklusive poteter, er basert på ganske andre virkemidler. Potensialet ved omlegging fra en relativt ekstensiv produksjon som korn, til mer intensiv produksjon som grønnsaker, er betydelig. Det satses også på økning i grønnsaksproduksjonen i regionen. Siden markedsmulighetene her er en reell begrensende faktor, har vi valgt å omtale disse relativt detaljert.

Mens melkemarkedet har vanlig markedsregulering med mottakspåkt for primærproduksjon og omsettbare kvoter, er det en forutsetning for medlemskap i f.eks. Gartnerhallen, at du har en godkjent produksjonsplan. Produksjonsplanen kan sammenlignes med en produksjonskvote. Samlet produksjonskvote skal motsvare årlige innmeldte behov for leveranser hos den grossisten som avtar den helt overveiende delen av leveranser gjennom Gartnerhallen, nemlig Bama.

Markedssituasjonen i grøntmarkedet varierer mellom produktkulturer. Det er ikke uten videre adgang for enkeltprodusenter til å utvide sine produksjonsplaner for viktige produkter som matpotet, gulrot, løk osv. For andre produkter kan det være behov for økt produksjon. Markedsadgangen for produkter til grossist kan derfor ikke tas for gitt. Markedet for industriprodukter, dvs. produkter som leveres til

industriell bearbeiding, kan være noe annerledes og kontakten mellom enkeltprodusenter og industriforetak er mer direkte selv om leveringene formelt skjer gjennom produsentsamvirket.

Produksjonsreguleringen for frukt og grønt er et frivillig produsentsamarbeid med sikte på å oppnå prisambisjoner i form av målpriser eller priser som fastlegges gjennom produsentsamarbeid. Det finnes ingen fellesfinansierte avsetningstiltak som skal fjerne overproduksjon og heller ingen generell mottakspåkt. Underbud med volumer utenfor samlet produksjonsplan og pris under avtalt pris kan føre til eksklusjon fra produsentorganisasjonen (Pettersen m.fl., 2014).

Å trenge seg inn i markedet med ny produksjon, kan derfor i en del aktuelle markedssegmenter, f.eks. gulrot, medføre betydelig markedsuro og prisnedgang for eksisterende produsenter. Markedsadgang gjennom samarbeid produsentene imellom, kan kreve forhandlinger med en eller flere produsentorganisasjoner. For produsentene på Ørland kan det lokale markedet, f.eks. direkte leveringskontrakter til luftforsvarets base, være en viktig avsetningskanal som ikke utfordrer det etablerte produsentsamarbeidet. En slik omsetning kan utgjøre en basis, men uansett må en vesentlig intensivering av produksjonen finne en vei til det vanlige dagligvaremarkedet. Produksjonsvolumet som er regnet inn i figur 2.6 kan f.eks. dreie seg om samlet tre tusen tonn, som vil være en firedobling fra dagens gulrotproduksjon som i dag er viktigste aktivitet innenfor grøntsektoren.

Å utvikle en leveringskjede for sterkt økt engasjement innenfor f.eks. grøntproduksjon, vil kreve en helhetlig strategi. Valg av produkter og eventuelt særpreg på produksjonen, kan være av stor betydning. Relasjonen til produsentsamvirket er samtidig valg av grossistrelasjon. Dernest er valg av partner på vaske- og pakkeledd av strategisk betydning. Relasjonen til grossistene kan via samordning i produsentsamvirket være knyttet til pakkeriet. Det vil antagelig være helt nødvendig å arbeide med leveringsavtaler på dette nivået gjennom tilpasning over sikt hos eksisterende produsentorganisasjoner eller ved å forsøke å etablere kontakt direkte med detaljistkjeder. Det siste kan oppleves som en utfordring for produsent-samvirkene. Det kan være krevende å skaffe markedsadgang for vesentlig økt produksjon innenfor attraktive produktkulturer. Det lokale produsentlaget kan ha behov for nært samarbeid både lokalt og gjennom faglagene overfor sentrale produsentorganisasjoner, samt fra partnere på pakkeriledd og, gjerne også, støtte fra dagligvarekjeder.

2.3.2 Jordbrukspolitikken

Revitalisering av jordbruket på Ørland betyr omfattende investeringer basert på forventede rammebetingelser. Vi har nevnt at den verdien som f.eks. i dag finnes i melkekvote i mest støyutsatt sone, og som kan realiseres for vel seks millioner kroner, kan bli vesentlig endret dersom regjeringen får gjennomslag for endringer i reglene for omsetning av kvoter. Muligheten for å etablere store melkefjøs utenfor samdrift, ble vesentlig utvidet under den nye regjeringen.

Investeringer, som skissert ovenfor, vil bli tunge å bære dersom politikken skulle bli reversert. Siden en slik reversering vil ramme produsenter som investerer i tråd med gjeldende politikk, kan det imidlertid være vanskelig å tenke seg en kraftig reduksjon i maksimal melkekvote. En politikkjustering som f.eks. består i å endre profilen på tilskuddene, vil også endre forutsetningene for slike investeringer, men mindre dramatisk (jf. figur 2.1). Ved «å fylle på nedenfra», f.eks. øke husdyr-

tilskuddet for de første enhetene, kan den relative lønnsomheten for relativt små bruk øke. Slik vi har fremstilt skalaforholdene i melkeproduksjonen i figur 2.3, skal det imidlertid mye til for at det blir lønnsomt å bygge fjøs for mindre enn 50 enheter. Utover denne grensen er det, etter vår fremstilling, antagelig ikke like store gevinster ved økt skala. Det kan imidlertid tenkes at endringer i tilskudsprofilen kan gjøre at etablering av fire mellomstore fjøs kan bli vel så lønnsomt som etablering av to store på maksimal melkekvote.

Mest avgjørende for valg av skala for nye melkefjøs er tilgangen på arbeidskraft og forholdet mellom melkepris og tilskudd. Dersom melkeprisene skulle synke, f.eks. som følge av endringer i handelspolitikken, og helt eller delvis erstattes av sterkt økte tilskudd med eventuelt endret strukturprofil, endres regnestykket. I dag utgjør melkeprisen den dominerende delen av inntekten for melkeprodusentene på Ørland, og høy melkepris motiverer for stordrift. Videre taler forventningene om utvikling av nye arbeidsplasser i Ørland kommune for at primærprodusentene vil rasjonere med arbeidskraften og legge vesentlig vekt på høy arbeidskraftproduktivitet.

En revitalisering basert på en radikal omstrukturering av produksjonen medfører nødvendigvis konsekvenser av både lokal, regional og nasjonal art. Lokalt vil slik en utvikling påvirke både eier- og driftsforhold, fagmiljø og andre sosiale og kulturelle forhold. Videre vil det også kreves kunnskap om *hvordan* en slik revitalisering kan foregå. Det er utenfor dette utredningsprosjektet å gå i dybden på dette.

2.3.3 Jordbruksforetaket og jordbrukshusholdningen

Spørsmål om nedgang som følge av stans i investeringer i rød sone vil bli erstattet av revitalisering med basis i jordbruket i rød sone i samspill med jordbruket på Ørlandet for øvrig, avhenger av beslutninger blant mange, selvstendig bønder. Disse bøndene forvalter landbrukseiendommene som er del av grunnlaget både for inntekt og livsstil for jordbruksfamiliene. Revitalisering må være attraktivt for jordbruksfamiliene. Det er koblingen mellom jordbruksdrift og jordbrukshusholdningenes helhetlige situasjon, som gjør prosessen rundt hovedkampflybasen til en viktig faktor for utviklingen av jordbruksaktiviteten på Ørlandet. Koblingen kommer blant annet til uttrykk i vektleggingen av personlig eierskap i norsk konsesjonspolitik. Uten å forstå denne sammenhengen, kan det være vanskelig å se hvorfor saker om innløsning av boliger i det hele tatt skal kunne påvirke investeringer i næringsvirksomhet. I dette avsnittet gir vi derfor en kortfattet omtale av tilknytningen mellom jordbruksproduksjon og jordbrukshusholdningene.

Forutsetningene for næringsutvikling i landbruket skiller seg fra forutsetningene i de aller fleste andre næringer og skyldes både eierskap, regelverk og sosiale og kulturelle normer. Tross initiativ for å revurdere eierskapspolitikken i norsk landbrukspolitik, vil det personlige eierskapet etter all sannsynlighet være hovedrammen for utviklingen av jordbruket i fremtiden.

Eiendomsretten til jordbruksressursene er regulert av Konesjonsloven, loven om konsesjon ved erverv av fast eiendom, som har til hensikt å styrke jordvernet og sikre «eier- og bruksforhold som er mest gagnlige for samfunnet». Det anses f.eks. gagnlig for samfunnet å legge vekt på hensynet til bosettingen (LMD, 2014). Ifølge Olav Sundet har hensikten endret seg over tid, fra et sett med konsesjonslover, herunder jordkonesjonsloven fra 1920 og skogkonesjonsloven fra 1909 med hensikt «å hindre at utenlandske kapitalinteresser skaffet seg herredømmer over de

viktigste naturressurser her i landet». Etter hvert ble konsesjonslovgivningen mer næringspolitisk orientert med siktemålet at «naturrikdommene kom hele samfunnet til gode» og «å beskytte det innenbygds eide og drevne landbruk» (Sundet, 1991)

Konsesjonsreglene har sammen med odels- og åsetesretten underbygget et personlig, familieeid jordbruk i Norge. Jordbruksforetaket er et familie- eller gjerne, et slektsforetak, og gjennom ulike lover og reguleringer, dels med dype røtter i norsk historie, har denne egenskapen vært videreført som et bidrag til samfunnsgagnlige eier- og bruksforhold.

For mulighetsstudien er det personlig eide jordbruksforetaket inngangen til å forstå beslutningssituasjonen på Ørland. Jordbrukseiendommen drives, bebos og disponeres av personlig eier som derved normalt hefter for driften med en vesentlig del av husholdningens formue. I LMD (2014) brukes f.eks. uttrykket «personlig boplikt». Politikken er tuftet på at gagnlige eier- og bruksforhold knytter gård til bolig og til privat eierskap og dermed til store deler av familiens livssituasjon og økonomi. Det er denne erkjennelsen som gjør det nødvendig å kartlegge bøndernes og jordbrukshusholdningenes opplevelse av den beslutningssituasjon de i dag står oppe i. Uten en større forståelse av beslutningstagernes komplekse situasjon blir kartleggingen av utviklingsmuligheter mindre verdifull og kanskje ganske irrelevant.

Vektleggingen av det personlige eierskapet må vurderes mot to potensielt modererende faktorer. Det ene er at det er mulighet for andre eierformer i norsk jordbruk enn det personlige eierskapet. Det andre er at regjeringen for vel fire måneder siden foreslo å oppheve konsesjonsloven og boplikten.

Konsesjonsloven åpner for at landbrukseiendommene eies av selskaper med begrenset ansvar. Fra 2013 betyr dette antagelig i praksis samvirkeforetak. I tillegg kan selve driften på en landbrukseiendom være organisert ved andre selskapsformer enn personlige foretak. Vi kjenner ikke til i hvilken grad slike muligheter er utnyttet, men kombinert med betingelsen i konsesjonsloven om at «Det skal legges vekt på hensynet til dem som har yrket sitt i landbruket», er det neppe grunn til å regne med at bestemmelsen endrer tilknytningen mellom jordbrukshusholdningene og driften av gårdsbrukene. Det kan imidlertid være viktig at slik fleksibilitet finnes når gårdsbruk i et område som Ørland eventuelt skal gjennomføre vesentlige strukturendringer og store investeringer.

Regjeringen ønsker å oppheve mest mulig av begrensningene på erverv av landbrukseiendommer og også andre eiendommer som i dag er omfattet av boplikt. Forslaget om opphevelse av konsesjonsloven kan over tid endre eierforholdene i norsk jordbruk (LMD, 2014). Det som konsesjonsregelverket siktet mot å unngå i tidligere versjoner, investering i gårdsbruk med sikte på kapitalavkastning, må da vike til fordel for at gårdsbrukene kan bli vanlige eiendomsobjekter med en driftsplikt knyttet til jorda som kan håndteres gjennom jordutleie.

Departementet peker imidlertid på forskning og utredning som viser at tilknytningen mellom gårdsbruk og drivende eier er mer bestandig enn konsesjonsregelverket alene skulle tilsi: «Undersøkelsene som er referert i vedlegg 1 (til høringsnotatet) viser at eierens følelser for eiendommen i mange tilfeller er bestemmende for hvordan eiendommene blir brukt, slik at lovgivningen er av underordnet betydning» (LMD, 2014 s. 24). Om tilknytningen mellom husholdning og jordbruksforetak er følelsesmessig basert eller skyldes konsesjonsregelverk, er heller ikke avgjørende for vår analyse av situasjonen på Ørland. Følelser og beslutningstakernes verdiprioriteringer kan i prinsippet tenkes å være vel så viktig for beslutningssituasjonen som lovregler.

Det er med andre ord nødvendig å forstå beslutningstageren, investoren og utvikleren av jordbruket på Ørland som en beslutningstager med mange viktige hensyn utover selve økonomien i alternative driftsformer. Det er viktig å forstå jordbrukshusholdningenes opplevelse av den situasjonen som preger de beslutningene og omstillingene de står overfor.

3 Usikkerheten for bonde og jordbruks-husholdning truer utviklingen

I dette kapitlet går vi inn på forutsetningene for å kunne realisere noe av potensialet som er skissert i kapitlet foran. Det er i første rekke knyttet til de som faktisk både har og må ha ansvaret og jobben med å videreutvikle jordbruket på Ørland etter etableringen av kampflybasen, nemlig bøndene i området. Dette er derfor en beskrivelse av hvordan bøndene opplever situasjonen og framtidsmulighetene.

3.1 Bakteppet for bøndenes fortellinger

Ørland og områdene rundt flyplassen består av store arealer med dyrka jord og en solid melke- og kjøttproduksjon. Slik har det ikke alltid vært, men beliggenheten har i århundre vært god for både handel og kontroll med områder. Godsene Austråt og Storfosna er begge kjente fra henholdsvis før 1000- og 1100-tallet (www.orland.kommune.no). Det var imidlertid kysten og sjøleia som skapte dette grunnlaget. Fiskarbonden ernærte seg med litt jordbruk, kystfiske og fiske med mer langfart. Det gjorde at båthavner var viktig for lokalisering, slik som blant annet Uthaug.

Utover 1700-tallet og 1800-tallet fikk godsene behov for penger og begynte å skille ut egne bruk i området. Ennå var de midtre deler av Ørland, der flyplassen ligger i dag, ikke dyrket opp. Dette var fellesarealer, en slags allmenning med beite, lyng og torvmyrer. I 1870 ble det oppnevnt en kongelig kommisjon for å dele opp disse fellesarealene. Dette ledet til en ny matrikkel med nye gårdsnummer i 1880-åra. Arbeidet pågikk i flere år, men etter hvert ble det flere egne bruk. Arealene ble fordelt i parseller etter det tradisjonelle kuholdet til de omkringliggende brukene.

Deretter foregikk mye nydyrking i området, noe som også startet opp på midten av 1800-tallet. Store kanaler ble bygd inn mot midten for å få ut vatn ved grøfting. Om lag 50 kanaler ble gravd ut mot sjøen, og noen av dem opp til tre meter dype for å få nok fall. Disse ble gjenlagt på 1950- og 1960-tallet med betongrør som fungerer den dag i dag. Forsvaret deltok i denne gjenlegginga.

Oppdyrkinga ga en oppblomstring for Ørland. Bøndene kunne ha flere husdyr, selge mer fra bruket og dermed få større inntekter. Markedsgrunnlaget var ikke så stort på Ørland slik at de ble fort avhengige av å selge melk til både Trondheim og Kristiansund. Det var relativt lite med folk utenom på gårdene og fiskerne ved Uthaug. Ørland Meieri ble etablert i 1876, og i tillegg ble det etablert to mindre smørmeierier.

Det var harde tider også for bøndene på Ørland på 1930-tallet. Det var tvangsauksjoner som andre steder. Noen kunne kanskje supplere litt med laksenot på sommeren.

Så kom andre verdenskrig, og i 1941 startet den tyske invasjonstyrken bygging av flyplass midt i det området som var blitt fordelt på gårdene rundt. Flere hadde lagt ned mye arbeid med nydyrking og bygd nye hus. Tyskerne hadde planlagt

denne flyplassen i forveien. Området ligger strategisk til, er flatt og godt egnet som flyplass. Det var ingen demokratisk og skånsom prosess som lå bak etableringen. Noen fikk svært kort varsel, ofte bare en dag eller to for å komme seg bort fra gården. Av de som måtte flytte sluttet noen med jordbruk, mens andre fant seg jord et annet sted. Utbyggingen ga imidlertid en stor oppblomstring med arbeid og virksomhet på Ørland. Det ble blant annet anlagt jernbane mellom Brekstad, sentrum på Ørland, steinbrudd i Lerbern og flystripa for frakting av masse.

Flyplassen ble nedlagt i 1945, etter freden. Arealene ble frigitt, og noen bønder tok disse tilbake og bygde opp igjen drifta, inklusive nye hus. Det var ingen flyaktivitet der da. Mye av flystripa besto av treverk, og alt dette ble revet opp. Noe av stripa var imidlertid av betong, og dette er i bruk den dag i dag.

Den kalde krigen kom fort, og NATO ble etablert i 1948. Etter at Norge ble medlem, ble det i 1950 bestemt at Ørland skulle bli lokaliteten for en militær flyplass. Da ble det i 1952 foretatt en takst av de 54 brukene, 7 000 dekar, som gikk med. Noe av arealene var båndlagt fra før. Den nye basen ble åpnet i 1954. Noen av brukene mistet hele jordbruksarealet til flyplassutbyggingene, men andre bruk måtte avstå deler av sine arealer. Blant disse var det også noen som hadde bygd opp bruket sitt etter 1945, og som da for andre gang på kort tid måtte forlate bruket. Noe areal er solgt unna fra Forsvaret seinere, men ellers har arealgrensene vært lite endra siden tidlig på femti-tallet.

Av de 54 berørte brukene sluttet de fleste med jordbruk. Noen fant seg et annet bruk, eller bygde opp nytt bruk. De som ble rammet fikk erstatning, i form av penger og ikke jord.

Det er i dag betydelige arealer innenfor gjerdet som brukes til jordbruk; gras og korn. Etter anlegging av basen på 1950-tallet og fram til i dag, har det i hovedsak vært noen få bønder og grupperinger som har drevet jorda. En av disse, Tunga gård, startet opp på femti-tallet med grasmjølfabrikk. De fikk drive 3 000 dekar innom gjerdet fram til fabrikk ble avvirket rundt 1990. Deretter ble det etablert et jorddyrkingslag, Vik dyrkingslag, som fortsatt leier og driver. En annen gruppe er Grinden, et entreprenørfirma, som driver jordbruk innom gjerdet i tillegg.

På Ørland, som mange steder ellers i landet, fikk jordbruket et oppsving med store investeringer fra 1970-tallet og utover. Ingar Lium har arbeidet en årrekke ved landbrukskontoret, og kan berette at fra han kom til kontoret på 1970-tallet, ble det bygd om lag 65 fjøs i hans periode der. Det var stor aktivitet på 1970- og 1980-tallet og mange yngre bønder kom inn i næringen. Gjennomsnittsalderen var låg. Det ble bygd ut et solid jordbruksområde for melk og kjøtt, med store bruk. Det var også et stort og innovativt arbeid i Grandefjæra, ei utbygging på 1970-tallet som ga 2 500 dekar nye jordarealer. Dette ble gjennom et dikesystem endret fra uproduktivt til dyrkbart areal. Senere er det foretatt flere mindre slike oppdyrkinger.

Det oppsto noen tvister etterpå ved fredning av våtmarksområdet på 1980-tallet. Her ble det funnet ordninger etter hvert, slik at det ikke ble til skade. Det var også noen tvister om rettigheter mellom grunneiere. Fra gammelt av var det bruk som hadde tang- og sandrettigheter i fjærområdet og disse krevde sine retter. Dette ble avklart, og er historie nå.

Årene har gått. De som var unge bønder er blitt eldre. En god del har vært gjennom eierskifter, men for mange er rekruttering og salg til nye drivere et spørsmål som nærmer seg. Det er også en del fjøs som trenger oppdatering, og i dag er løsningen for mange å ha løsdriftsfjøs med robot.

Jorda ligger der, som et resultat av års arbeidsinnsats. Som Ingar Lium formulerte det: «De gamle gårdbrukerne bygde, dyrket, og gården skulle settes i stand uansett hva det kostet. Det var deres mål. I dag, det som ikke lønner seg det driver man ikke med. Det er forskjellen. De gjorde en formidabel arbeidsinnsats, og på den tida var det fortsatt både nydyrkingstilskudd og grøftetilskudd»

3.2 Bøndernes fortellinger

Hvem forteller?

Dette er fortellinger om hvordan det oppleves å være bonde i dag like i nærheten av Ørland flystasjon, like før utbyggingen av kampflybasen skal startes opp og to–tre år før det første, nye jagerflyet av typen F-35 lander. Det handler om opplevelse og om hvordan det fortelles sett fra bønders ståsted. Det er ikke en ensartet fortelling, men ulike fortellinger. På noen punkter er det stort sammenfall, på andre punkter ulikheter. Vi har forsøkt å sette dette sammen i en framstilling. Det er med andre ord ikke en bonde som forteller, men flere, og på noen punkter er det ulike syn og opplevelser. Direkte sitater er satt i hermetegn, mens resten er våre formuleringer på grunnlag av det de har fortalt. Se for øvrig kapittel 1.3 for mer om metoden.

Bøndernes fortellinger gjengis i de følgende avsnitt.

14. juni 2012

Denne junidagen i 2012 var en gledens dag for de aller fleste på Ørland. Da vedtok Stortinget at hovedbasen for Norges framtidige jagerfly av typen F-35 skulle legges til Ørland. Med ordfører og kommunepolitikere i spissen var det jobbet hardt og lenge for å få gjennomslag for en slik løsning. Frykten var at hvis basen ville blitt lagt til alternativet Bodø, ville Ørland mistet flystasjonen og aktivitet knyttet til dette.

Bøndene var mer avdempet i spørsmålet om det var bra eller ikke at kampflybasen havnet på Ørland. I juni var stemningen antakelig klart mest for. Ifølge bøndene hadde det ikke vært noen diskusjon om mulige negative sider ved dette, slik som støy og arealbruk, slik at spørsmålet handlet mer om det skulle bli vekst i området eller om den militære flyaktiviteten skulle forsvinne. Da er jo vekst mer attraktivt for de fleste. Det er imidlertid noen nyanser i dette. Om basen skulle bli nedlagt, ville det frigjort arealer som virkelig kunne gitt jordbruket på Ørland et løft. Videre var det noe avmålt engasjement til kampfly og bruk av samfunnets fellesressurser på dette. Slike fly vil bare vare en liten periode, hevder noen, så blir dette pengesluket erstattet av andre teknologiske løsninger slik som for eksempel droner. Da er det for ille om jordbruket skulle bli rasert før det skiftet skjer, for det er jo ikke tvil om at matproduksjon er mer framtidsrettet enn kampfly. Blant bøndene var det ulike holdninger, noen var avventende, noen var positive, mens andre var negative.

Denne litt spennende, men usikre forventningen til hva som ville skje med en slik utbygging, holdt seg i tida etter vedtaket i Stortinget. Kommunepolitikere med ordfører i spissen var fortsatt på banen og sa at dette skulle bli bra, ingen problemer. De bøndene som måtte flytte fra gårdene sine skulle få store bolig-tomter med plass til traktor. Hvor bokstavelig slike utsagn skulle tolkes var ikke så lett å bedømme. Forsvarsbygg kom også raskt på banen som den aktive utøveren av utbyggingen av basen. Dette skulle ordne seg ble det sagt, og det var blant annet snakk om flytting av gårder. Det var ingen grunn til stor uro.

Å leve med støy

Støy kan være svært plagsomt og er derfor regulert gjennom en rekke lover og forskrifter. Opplevelsen av støy kan derimot være svært ulik, slik også i nærheten av flyplassen. Ingen kan si klart hvordan det vil bli i framtida med de nye flyene F-35. Det er jo så mange faktorer som spiller inn. Denne usikkerheten er en påkjenning i seg selv. Man vet at det blir mer støy, men ikke hvordan det vil oppleves. For en god del vet man at spørsmålet er om det blir beboelig og levelig.

Opplevelsen av støyen slik den er i dag er også ulik, og spenner fra de som blir fysisk og psykisk plaget til de som registrerer det med et skuldertrekk. Avstanden til flystripa og til flysonene er selvsagt viktige faktorer, men ikke de eneste som betyr noe. Det er også individuelle forskjeller i opplevelsen av støy. Noen forteller om både psykiske og fysiske plager, mens andre ikke har større plager. Det er imidlertid noen trekk som går igjen i fortellingene.

I hvilken grad huset er støyisolerert har stor betydning for innelivet. Det ble utført støyisolering i regi av Forsvarsbygg midt på 2000-tallet, men også her var det tekniske beregninger som avgjorde hvem som fikk isolering og hvordan. Ikke alle

har det like greit: «Det er kvelder hvor vi bare må slå av TVen og la være å snakke i telefon fordi det går ikke an å høre, sånn er det nå også, hvordan det blir vet vi ikke».

Graden av støyisolering av hus synes helt avgjørende: «Skjønner at det blir stor forskjell mellom hus som er isolert ekstra eller ikke». Variasjonen i dette er ikke undersøkt nærmere her, men det synes åpenbart at forholdene i husene er ulike på dette punktet, naturlig nok siden husene er bygd i ulike perioder med ulike isoleringskrav, samt at noen er ekstra støyisolerte.

Utendørsaktiviteten preges også av støyen, og noen opplever det mer plagsomt enn andre. En sier: «Går an å være ute, de flyr jo ikke hele tida, helgene er jo stort sett greie. Må eventuelt bruke hørselvern. Dyrene er ute hele sommeren». «Jeg bryr meg ikke om støyen, det gjør heller ikke kyrne, de venner seg til det».

Andre igjen peker på at det å sitte eller være ute på fine dager når det er flyging er vanskelig. Noen bønder har også opplevelser med fly som har satt en støkk i dem. Låg flyging når de har vært ute på enga slik at de har reagert med å hive seg ned, eller beitedyr som har blitt skremt og skapt farlige situasjoner. Av og til kjennes det at jorda rister. Men man kommer ikke utenom at man også må være utendørs når man skal drive gård.

Uforutsigbar støy er verst. Flere forteller at de «sliter med det». I den forbindelsen er det flere som sier at flygerne ikke følger planlagt flymønster. Flygerne vil fly optimalt for seg sjøl og sine behov: «Flygerne følger ikke alltid flymønster, i praksis». Et annet bidrag til uforutsigbar støy er uregelmessig flyging, utenfor de faste tidene. Dette sliter på folk. «Det verste er all øvingsflyginga med deltakelse fra andre land», sier noen.

Er det mindreårige barn eller barnebarn er man mer omtenkst og varsom med støy. Man «setter ikke barnevogn ute når det er meldt flyaktivitet».

Enkelte informanter stiller spørsmål om vindens innvirkning på støy, og mener det er lite vurdert så langt. Dette påvirker både flyretning ved avgang/landing og støyopplevelse på bakken.

Bønder, som andre, har dermed ulike terskler og reaksjoner på støy. Dette kjenner de på nå, med den informasjonen de har fått så langt om de nye flyene og flymønsteret ved avgang og landing. Noen satser på at dette blir levelig og går seg til, og tror at det blir mindre flyging og dermed mindre støy enn det som planlegges nå. De fleste setter sin lit til at støyisolering vil virke, men de vet ikke. Andre er snart på flyttefot.

Tida går og usikkerheten sniker seg inn

Månedene og årene går. Bøndene driver gårdene videre gjennom årstider og onner.

Noen bønder er fornøyd med at det ble utbyggingsvedtak, og «vi er villige til å tilpasse oss; ta vare på gården og kulturlandskapet, flytte ut i perioder med for mye støy. Flyplassen er positiv for kommunen og aktiviteten».

Andre skulle gått i gang med investeringer og bruksutbygging, de hadde jo planer om det. Hvis ikke hovedkampflybasen var blitt lagt til Ørland, ville det allerede i dag vært flere melkeroboter og større melkeproduksjon i området enn det er i dag.

Noen bønder forsøker å investere og vedlikeholde som før. Man kan ikke stoppe opp: «Å ha stillstand her en 5–10 år for å se hva som skjer, da blir det fryktelig tungt for andre overta etterpå». Disse holder takten i gang etter stortingsvedtaket også: «Kan ikke vente å se hvordan det blir når det er full aktivitet på flybasen».

Andre bønder er mer preget av situasjonen. År har gått siden vedtaket. Flere bønder synes det har skjedd lite knyttet til egen situasjon. De vet ikke hva som skal skje, når det skal skje, hva de bør eller må gjøre, hvordan framtida blir. Det er varierende hvordan dette oppleves i hverdagen. Noen skyver problematikken unna til daglig, men det kverner rundt i hodet. Vet ikke hva det blir til. De er usikre på om de tenker og vurderer riktig. Andre prater mye om disse tankene, og det er gjerne tema når folk møtes. Men de går lei. «Støyfrie» møter og sammenkomster er blitt mer eller mindre lansert som et alternativ. Det er viktig å ha andre tanker i hodet også, enn støy og framtida.

Felles for de fleste bøndene er at alle større investeringer, større vedlikehold og oppgraderinger av driftsbygning og bolig er stoppet opp. Nødvendig vedlikehold for å holde drifta i gang blir gjort, men heller ikke særlig mer. Usikkerheten har slått rot.

Hvem skal drive bruket etter oss?

Rekruttering er en sentral del i framtidsvurderinga. Er det noen til å overta bruket? Også her er det ulike fortellinger og scenarier, naturlig nok avhengig av alder og familiesituasjon. Blant yngre bønder med mindreårige barn er dette et spørsmål som ligger fram i tid. For de eldre er spørsmålet mer aktuelt.

For de som driver med melkeproduksjon er det en usikkerhet knyttet til om neste generasjon ønsker å drive med melk. For Ørland og støysonen er det som ellers i landet: Det er mange bønder som begynner å bli eldre, og få eller ingen unge som står klar til å overta. Det er en god del godt voksne i grendene rundt flyplassen, og relativt få unge bønder. Samtidig er det få unge som vil overta, i hvert fall med krøtter: «Eierne er blitt voksne og barna har fått seg god utdanning og jobb et annet sted, og flyttet sin veg. Det er jo synd, det er jo mat som produseres»

Når situasjonen er slik, er det ulike strategier bøndene ser for seg som aktuelle. Noen sier de kommer til å trappe ned melkeproduksjonen. De er ikke spesielt interessert i å selge gården til andre. De vil bo der når de blir gamle, og neste generasjon vil også antakelig beholde gården, men ønsker ikke å drive med melkeproduksjon. Men som noen påpeker, det er ingen som kjenner framtida. Det kan jo bli populært og interessant for andre å drive med melk og jordbruk. Kanskje barnebarna vil få lyst? Ørland og gårdene rundt flyplassen har gode jordbruksforhold: «Dumt at ingen er interessert i å drive her. Det er lettvis å drive her.» «Ingen» kan ikke tolkes bokstavelig her, det er myntet på neste generasjon ved en del bruk.

Andre ser at de burde investert for å kunne fortsette med melkeproduksjonen. Dette krever fort en investering på minst 10 mill. kroner med stort moderne melkerobotfjøs, men det føler de at de er for gamle til. Samtidig er de for unge til å pensjonere seg, og for gamle til å skifte jobb. Samdrift kunne vært et alternativ, men de føler seg for gamle til å gå inn i samdrift, og altså for gamle til å investere.

De kan tenke seg å holde på litt til før de selger drifta til andre. Dermed kan yngre krefter sette i gang med oppgradering om noen år.

Noen ser på naboene som mulige overtakere. Er naboer interessert i å utvide sin produksjon? Noen naboer har vist slik interesse. Dette er jo en vanlig tilpasning i mange bygder.

Et alternativ er å selge gården på det åpne markedet. Flere poengterer at det ikke er så viktig at den blir i slekta. Det er viktigst at den blir drevet. Her varierer det antakelig med om det er en gammel slektsgård eller om de kjøpte det selv på det åpne markedet. Et generelt inntrykk er likevel at få bønder poengterer hvor viktig det er at gården blir i slekta. Mer vesentlig er det for noen at de godt kunne tenkt seg å bo videre på bruket selv om andre overtar drifta. Dette er vanskeligere ved salg på det åpne markedet, men mange av gårdsbrukene har jo gjerne to våningshus, eller i det minste en kårdel. Det er uansett flere av bøndene som kan fortelle om mulige interessenter til sin gård, i tilfeller hvor de som dagens drivere begynner å nærme seg alder for å vurdere salg.

Et scenario er at noen av dagens melkeprodusenter driver til de blir pensjonister, og så blir det slutt. Andre ønsker å utvide produksjonen eller fornye. Mens atter andre avventer avklaring omkring rekruttering før de bestemmer seg.

Rekruttering er viktig på Ørland som andre steder, og helt avgjørende for bønder som i dag er litt opp i åra. Men for at det skal være mulig å avklare det, er det også nødvendig å få avklart et spørsmål om det er mulig å bo på gården i framtida.

Blir det mulig å bo på gården?

For flere bønder er dette det viktigste og avgjørende spørsmålet. Igjen er dette avhengig av avstanden til flystripa og flymønsteret, men ikke bare det. Det er også avhengig av om og hvordan en klarer å leve med støy, det vil si den individuelle opplevelsen av støy.

Det er flere spørsmål og oppfatninger knyttet til støykilden og støymålinga. Støymåling, eller snarere beregningsmodellene for støy, som gir de aktuelle sonegrensene er det undring over. Nabohus havner tilsynelatende tilfeldig på hver sin side. Det er vanskelig å skjønne hvordan dette måles og bestemmes. De fleste har forståelse for at det må gå en grense et sted, men at støyen er mindre fra et hus til et annet, er det en viss undring over, selv om man forstår at dette også er avhengig av husstandarden. Enkelte «tror det blir støyisolering uansett, tror vi får det uansett hvilken sone vi ligger i. Skillet kan ikke gå midt mellom husene her – det blir for teoretisk. Det går ikke an å gjøre det slik». Andre stiller spørsmål med hvordan støykartene blir laget: «Kun én person lager støykart – er det holdbart?» Siden det er vanskelig å vite hvordan det blir før flyging med F-35 er en realitet, må et viktig grep være ifølge flere: «Få hit et fly for å teste støyen. Skulle vært mulig før 2017, da de første flyene kommer». Det er også de som stiller mer grunnleggende spørsmål med utvikling av fly, også sammenlignet med kjøretøy og båter: «Hvorfor kan det ikke lages mer støyisolerte fly? Utviklinga går i feil retning».

Noen bønder er fast bestemt på å bli boende uansett, men de vet jo ikke helt hvordan det blir med støy, så en viss usikkerhet er det. Disse forventer støyisolering. Sist det ble gjort, fikk noen dekket kostnadene med slik isolering, mens andre ikke. Standpunktet om å bli boende bygger delvis på en mer avslappet

holdning til støy eller også at de har en mer kampinnstilt holdning ut fra de vil beholde det de har. De vil ikke innløse boligen: «Dette er livsverket vårt – vil ikke flytte inn i ei leilighet på Brekstad i stedet for».

En variant i denne tilpasningen er at: «Tror ikke det blir så mye støy når det kommer til stykket – blir for dyrt å fly, det blir umoderne med slike fly».

Andre gir uttrykk for at de vil «ta det som det kommer». En bonde viser til at det «må være levelig inne på stasjonen også, og da må det bli levelig utenfor også».

Andre er ikke bare opptatt av hvordan det kan bli å bli boende, men ser også på utfordringene ved å bosette seg et annet sted: «Ser litt mørkt på å flytte inn i et nytt sosialt miljø, usikkert, vet ikke om jeg orker å begynne på nytt. Flyttet helt ny hit til grenda, ... ikke bare-bare det, men det gikk bra». Det er «vanskelig å flytte ei gammel ku til en ny bås», sa en bonde. Dette gjelder både for bosted og arbeid.

Andre bønder gir uttrykk for mer bekymring og usikkerhet. De vet rett og slett ikke om det blir mulig å bli boende på grunn av støy. Dermed blir spørsmålet om framtida også hengende ved dette. Det er vanskelig å komme videre.

Et valg om å bo eller ikke handler ikke bare om støyen. Det handler også om den totale økonomien etter at en løsning er valgt. «Har vi råd til å flytte?», spør en bonde og tenker på at det må ekstra lån til for å skaffe seg en bolig i rimelig nærhet. Dette er vurderinger de gjør på grunnlag av de innløsnings sakene som er gjort på dette tidspunktet overfor de første 16 eneboligene i rødsonen. Det er en oppfatning av at de som har gått inn på slike innløsningsavtaler må enten høyere opp i pris for å kjøpe tilsvarende bruktbolig, eller bygge nytt. Alternativet, hvis de ikke ønsker å ta opp lån vil være å kjøpe bolig av en lågere standard. Resultatet er at de ikke sitter igjen med en bolig av tilsvarende standard.

En bonde spør: «Har vi råd til å ta imot erstatning? Det innebærer flytting, overgang til korndrift og jobb utenom bruket». Å skaffe seg en jobb utenfor kan være en usikker framtid hvis man ikke har relevant utdanning og er litt oppe i åra. Dermed er spørsmålet om å bo ikke bare knyttet til flystøyen, men om realistiske alternativ. For noen er det derfor viktig at våningshuset kan bli stående og opprettholdes som beboelig, slik at de kan vende tilbake til gården enten for godt hvis det viser seg at det blir bedre med støy enn fryktet, eller for de periodene det er mulig av hensyn til støy.

Husdyr og støy

Husdyr og støy er en egen problematikk. Bøndene er usikre her. På den ene siden har noen erfaringer med at støy kan skremme husdyra av og til, og at det kan føre til farlige situasjoner også for folk. Det er også utsagn fra veterinærer at det ikke er bra for husdyra. På den andre siden synes flere bønder at husdyra har stor tilpasningsevne til støy. «Støy for husdyr er hauset opp», sier en, uten at det kan sies å være et representativt syn. Andre forteller at problemet er plutselig og uregelmessig flystøy, og det vises til episoder som har skapt problemer. Støymålinger og husdyrobservasjoner skal gi mer avklaring på dette. Flere viser også til at det lokale Mattilsynet har uttalt seg om støy og husdyr.

Et annet perspektiv er om det er mulig og akseptabelt å drive med husdyrproduksjon uten å bo på bruket. Her er det nærmest unisont fra bøndene at det ikke er akseptabelt. Dette argumenteres både fra et dyreetisk og et arbeidsmessig

grunnlag. Det er ikke akseptabelt å bo så langt unna at man ikke har føling med hva som skjer på gården og i fjøset. Videre sies det å være uholdbart å ha lang reiseavstand fra bolig til fjøs: «Det går ikke an å ha krøtter og ikke bo på gården. Det kan skje så mye på ei natt. Dyra varsler om det er noe. Melk og kalving krever tilsyn.» Noen sier at de heller slutter med melk enn å bo langt unna fjøset.

Dermed er det mer et spørsmål om det er mulig for folk å bo på gården når det blir tale om framtidig melkeproduksjon. Imidlertid finnes det enkelte nyanser. Det er noen som kan akseptere å bo i en reservebolig utenfor støysonen i de verste støyperiodene. Bruk av melkerobot kan også gjøre det noe mer fleksibelt, men på den andre siden er det jo like mye arbeidstid i et robotfjøs som i fjøs med manuell melking. Og kalvinga kan skje når som helst i et robotfjøs også.

På melkeproduksjonsbruk blir dermed spørsmålet om våningshuset sentralt. Det virker urimelig å skille våningshus og gårdsdrift med husdyr: «Forsvarsbygg betrakter våningshuset kun som bolig, altfor begrensende. Må jo være til stede på bruket med husdyr – må ha en beredskap.»

Skal dette bli ødeland?

Hvis det blir mye innløsning og folk flytter fra både våningshus og enebolig, kommer spørsmålet hvordan landskapet og grenda blir seende ut framover: «Blir stusslig når det blir mørkt i alle husene, men det er jo ikke noe å gjøre med. Det vart slik. Jeg vet ikke jeg.»

Støygruppa arbeider for at våningshusene skal stå. Noen mener «det er en fornuftig løsning, meningsløst at det skal rives gode hus. Eieren må være ansvarlig for vedlikeholde ... Blir opp til deg om du vil bo der eller ikke. Men ikke alle vil ha det slik. Noen vil sikkert flytte også.»

Flere slutter opp om å ta vare på våningshuset: «Det er utrolig viktig at våningshus på gårdsbruk må kunne bli stående. Forsvarsbygg vil gjøre innløst våningshus ubeboelig, men om de står blir det mulig å opprettholde gårdsaktiviteten utenom de verste flytidene.»

Noen er mer skeptiske til utfordringene med å la våningshus stå: «Våningshus som blir fraflyttet: kan gjerne stå, men vil ikke overta vedlikeholdskostnader for dette i tillegg til å ha vedlikehold med hovedbolig utenfor. Bedre at det rives da slik at man unngår spøkelsesby. Riv det som ikke brukes.»

Noen viser til hva som allerede skjer nå: «Fraflytta boliger utenom gårder blir ugrasplass, tomtene er ikke ryddet, blir oppsamlingsplass for rot og rask. Forsvaret gjør ikke noe med tomtene. Tomtene kan føres tilbake til opprinnelig hovedgård der det er mulig og naturlig.»

«Forfallet har startet. Hus står tomme etter at folk har flyttet ut. Hvordan vil det bli? Men det leies nå ut igjen av Forsvarsbygg til tidligere eiere. Skal egentlig rives etterpå, men hører også at Forsvarsbygg vil beholde noen boliger utenfor innløsingsgrensa, støyisolere dem og selge dem etterpå.»

Noen opplever Forsvarsbyggs handlinger i dette som noe forvirrende. Andre bønder er helt klare på at vånings- og bolighus som innløses må rives. Uklarheter med råderett, ansvar og kostnader for vedlikehold og strøm vil føre til forfall. Det vil prege hele området og være svært uheldig. For kulturlandskapet er det bedre med riving enn forfall.

Vi ser at argumentet om hensynet til kulturlandskapet brukes fra begge hold. Våningshuset bør man ta vare på av hensyn til kulturlandskapet, men hvis man ikke tror det blir vedlikeholdt bør det heller rives av hensyn til kulturlandskapet.

Hvordan går det med verdien på gården og vår inntekt i framtida?

For mange bønder er verdiutviklingen av gården og inntjeningsmulighetene et vanskelig tema. Det er ikke lett å forstå og vurdere hva som kan være gårdens verdi ti–femten år fram i tid. Dette henger sammen med hvordan støyforholdene vil bli.

På den ene siden er det tale om inntjeningspotensial. Dette kan være stort, også ut fra hva som er dagens inntjening på gården. Det er rimelig å ta utgangspunkt i dette når det blir tale om erstatning. Hvis det skjer at det ikke er mulig å ta ut inntjeningspotensialet på grunn av utbyggingen, må jo det erstattes.

Andre er opptatt av hva som blir den reelle verdien på gården i et marked. De er opptatt av hvilke muligheter de har hvis de velger å fortsette produksjonen til det er på tide å overlate drifta til andre. Hvem kan tenkes å betale for å bo og drive i en støysone?

Støyen vil påvirke markedsverdien på gården selv om dagens drivere personlig kan klare å bo på bruket slik det blir. Men hvilke alternativer har de dersom de fortsetter drifta som i dag, og takker nei til innløsning, og så gir de seg som bønder etter hvert som de blir pensjonister? Vil de få igjen nok for gården slik at de kan skaffe seg en bolig et annet sted? Noen er såpass bekymret at de anser at «gårdens økonomiske verdi er null nå.»

Hva kan vi drive med hvis det blir slutt med ku?

Noen mener det kan drives med husdyr i området også etter at F-35 kommer. Hva som må gjøres for å tilpasse, vet man ikke. Men hvis det å drive med melkeproduksjon blir for problematisk i støysonen, har det vært noe diskutert og foreslått alternative produksjoner for melkebruk.

Slike alternative forslag har vært noe lunkent mottatt: «Det er opplegg på gang for å få folk til å begynne med grønnsaker, det blir det ikke noe av her på gården. Her blir det korn, kanskje med noe innslag av gulrot og potet. Hvis dette var nærmere Trondheim ville det vært det flere muligheter. Er ikke tradisjon for dette her ... Tradisjonelt opplegg her. Alternative opplegg er et tema som er lite diskutert.» Eller som noen litt mer spissformulert sa det: «Håpløse forslag: hvis man ikke kan drive med husdyr her, skal man da kunne drive med gulrot og grønnsaker? Man må jo være ute hele høsten, avlinga kommer ikke opp av jorda av seg sjøl.» Noen bønder peker altså på at hvis de skal ha planteproduksjon må de være på gården likevel når det er støy, det vil si de vil være like støyutsatt som ellers.

En alternativ produksjon som spesielt har vært nevnt, er gulrot. Men dette blir av mange bønder ansett som krevende å legge om til. Det krever annen kompetanse, og det er en annen produksjonskultur enn den som er rådende blant melkebøndene.

Hvis det skulle bli slutt på melk, er det flere som antyder: «Vi tror det blir korn. Men vet jo aldri hva barn og barnebarn vil finne på.» Noen ser for seg at neste generasjon kanskje kan starte opp med melk igjen. Det handler også om hvordan

matproduksjon blir betraktet og verdsatt. Bøndene oppfatter det som meningsfylt og samfunnsnyttig å produsere mat. Og uansett hva som skjer må folk ha mat. Hvem vet hva framtida kan bringe av behov?

For flere bønder er antakelig den mest aktuelle tilpasningen å fortsette med melkeproduksjon noen år til og deretter gå over i pensjonisttilværelsen, ut fra den alderen de er i nå. Når bruket da blir overdratt til andre, er det vanskelig å forutsi hva som blir drifta da. Men mulighetene er jo der.

Flere av bøndene mener at det er lett å finne alternativt arbeid på Brekstad – sentrum på Ørland. Å være bonde er mye arbeid og lite ordnet ferie og fritid. Det kan være lettere å få seg annet arbeid utenfor bruket enn å gå over til gulrot. Barna har også fått smaken av annet arbeid som gir bedre lønn, mindre arbeid og mer ordnet ferie og fritid enn å være bonde. Det gjør at rekruttering innen slekta kan være krevende.

Andre sier at avvikling av drifta ikke er blitt vurdert, men som en sa, da blir denne gården tilleggsjord, antakelig korn. Noen peker på at det blir flere landbruks-entreprenører i området på Ørland også, entreprenører som driver stort med kornproduksjon. Brakklegging blir det neppe i området. Men kornet vil overta mye der det blir slutt med melk og gras.

«Å tenke utenfor boksen» – andre løsninger

I noen sammenhenger kan det være aktuelt å tenke i nye baner eller som noen kaller det «å tenke utenfor boksen». Flere slike tanker og alternativer er lansert. De er ikke nødvendigvis så radikale, men et fellestrekk ved flere av idéene er at de krever involvering av andre enn den enkelte bonden. I det minste må flere bønder samarbeide.

Et alternativ som ble lansert tidlig fra bøndene var å flytte hele bruk. Dette ble positivt tatt imot av det offentlige i starten, men er senere av Forsvarsbygg blitt betraktet som mindre aktuelt. Et annet alternativ er å slå sammen bruk, eller å finne en samdriftsløsning med en gård utenfor støysona eller at det bygges opp en ny gård utenfor støysona. Disse alternativene har vært nevnt så vidt blant enkelte av bøndene.

Når det gjelder jordbruksmulighetene på Ørland generelt, er det en generell bekymring for rekrutteringa og at kunnskapen og kompetansen forsvinner. Et forslag som ble nevnt av en bonde var å skaffe ei liste over utsatte bruk, det vil si hvor rekruttering ikke er klart, og skaffe interesserte til disse. Det kunne utvikles et nettverk mellom disse potensielt interesserte. Dette burde også omfatte de som ikke har odell, men som er interessert likevel, gjerne yngre utenfor grenda, også utenfor Ørland. Det er i tidligere tider kommet folk utenfra til kommunen for å ta over og bygge ut gårdsbruk: «Det går an å gjøre noe slikt».

Andre kan se for seg makeskifte med arealer utenfor støysonen. Både kommunen og Forsvarsbygg skal ha arealer som kan brukes som alternativ lokalisering av tun utenfor støysoner, sier enkelte. Det ble vist interesse for dette, ble det uttalt, men det er ikke blitt fulgt opp verken av Forsvarsbygg eller landbruksprosjektet.

«Fjerndriving av jordbruk er et eksperiment», sa en bonde og viste til at Forsvarsbygg skal se for seg at man skal bo utenfor støysonen og pendle inn til gårdsbruket på dagen. I norsk sammenheng kan det sies å representere tenking

utenfor boksen. Enkelte bønder mener det er meningsløst å gjøre dette, å sette i gang et slikt eksperiment. Det vises til at det er lite erfaring med dette i Norge. Derfor må våningshusene beholdes. Ellers får det følger for kulturlandskapet: «Hvordan vil det se ut her om folk må flytte fra landbruket og drive på avstand. Må ta vare på våningshus og enebolig».

Samdrift er en mulighet for ny tilpasning, og er såpass vanlig at det neppe kan sies å representere en tenking utenfor boksen. Men på Ørland er det litt blandete holdninger til og erfaringer med samdrift. «Det er noen dårlige samdriftshistorier som går», sier en bonde. Det krever god personkjemi for å få det til. Noen eksempler på at det ikke har fungert generaliseres til hele organisasjonsformen. «Det er også noen dårlige historier om jordskifte som går», noe som knyttes til at det er en viss skepsis til makeskifteløsninger. Flere peker på at det er lettere å få til samarbeid mellom yngre.

I intervjuene med bøndene ble det spurt om hvordan de oppfattet tre sentrale aktører for dem i forbindelse med utbyggingen av flybasen: Forsvarsbygg, Ørland kommune og Støygruppa, talerøret for de støyrammede.

Forsvarsbygg som utbygger

Forsvarsbygg er den sentrale aktøren for bøndene i den fasen utbygginga er i nå. Forsvarsbygg skal snart iverksette forhandlinger med støyberørte gårdsbruk. De er inne i en prosess med dem som må avstå jord. Det er derfor klare oppfatninger av arbeidet som Forsvarsbygg har gjort så langt.

Oppfatningene er ikke entydige, men en uttalelse som at «Forsvarsbygg gjør jo bare jobben sin, de er jo bare instrumentet» er likevel illustrerende for at denne etaten er av storsamfunnet og staten satt til å gjøre en jobb, og blir betraktet som nettopp det. Det betyr ikke at bøndene er fornøyde med jobben de gjør, eller liker deres framgangsmåte.

Flere gir uttrykk for at Forsvarsbygg ikke har fulgt opp den gode tonen og imøtekommenheten som ble anlagt fra starten av i 2012. Bøndene peker på at Forsvarsbygg skapte forhåpninger og forventninger i starten, som de senere gikk bort fra og dermed gjorde urealistiske. Dette gjaldt muligheter for å flytte gårder og raushet i advokathjelp. Disse løftene oppleves nå som trukket tilbake og eller som svært begrenset.

Det fortelles om mange møter i starten, og det ga forhåpninger om at det skulle ordne seg. Men slik er ikke oppfatningen nå. Hvorfor det er blitt slik, er meningene delte om. Fra at de skapte urealistiske forventninger til at det er «arrogant og skuespill fra Forsvarsbygg». Det sies også at Forsvarsbygg setter Ørland kommune i en vanskelig situasjon: «Forsvarsbygg presser kommunen: Nå har dere fått det som dere vil, og da må dere være fornøyd og ikke lage bråk.» En bonde oppsummer sitt inntrykk slik: «Forsvarsbygg oppfordret til å etablere støygruppe og deltok på møter, ingen problemer da. Setter pris på deres arbeid i starten. Var ingen problemer. Men så skjedde et skifte medio 2013: «glemt» var det som var sagt i starten og som hadde skapt forventninger. En terskel er bygd opp og lovnader holdes ikke. Nye folk er kommet inn hos Forsvarsbygg, med flere ledd og lenger til toppen. Skuffet over Forsvarsbyggs vending og hva det er blitt. De holder ikke hva de lofte.»

Forsvarsbygg kritiseres for å dra prosessen med gårdsbruk ut i langdrag. Noen bønder oppfattet (per desember 2014) at det ennå kunne gå mange år før de fikk en avklaring om erstatning og handlingsrom for eget bruk. Dette oppleves som uholdbart. Videre gis det uttrykk for skepsis til Forsvarsbyggs opplegg for taksering og for deres strategi om «å slippe» bare mindre grupper med hussøkere på markedet om gangen for å holde huspriser og takst nede. Dette fører til at prosessen blir langvarig og usikkerheten vedvarer.

Andre opplever Forsvarsbyggs framgangsmåte som dominerende og nærmest overkjørende i de prosesser de har vært involvert i så langt.

Men oppfatningene om Forsvarsbygg er ulike. Andre peker som nevnt på at de bare gjør jobben sin, og er mer opptatt av enkeltspørsmål og prosessen. Atter andre at «Forsvarsbygg er reinhårige, tøffe å forhandle med, men det skal vi hanskes med.»

Det mange bønder er opptatt av nå er å få avklaringer fra Forsvarsbygg som kan redusere usikkerheten. Det gjelder for eksempel framdrift og tempoplan for sitt eget bruk, og det gjelder å få avklart noen prinsipper om erstatning og innløsning så snart som mulig.

Videre er uenighet om dekning av advokatkostnader noe som sliter på folk. De tør ikke engasjere advokat på grunn av kostnader som påløper. Noen påpeker at boligeiere fikk maksimum 20 timer advokatbistand. Dermed må det mer til for gårdsbruk siden det er mer omfattende virksomhet med både bolig og næringsvirksomhet. De tør ikke begynne med advokat ennå for å få svar på spørsmål de lurer på – de er redd for at kostnader løper på og at de skal bruke opp kvota si før det virkelig gjelder.

Erfaringene fra den første runden med innløsning av 16 eneboliger er av stor interesse for bøndene. Det kan gi en pekepinn på hva som venter dem. Mange stusser over det som har foregått. For eksempel når det gjelder takstgrunnlaget for innløsning er det vanskelig å forstå at verdien, og dermed innløsningssummen, blir satt ned fordi huset ligger i støyområde, når det er nettopp det som er grunnen til at det skjer en innløsning. Det gjør det jo vanskelig å finne noe annet hus å bo i for den summen man får for det som innløses. Videre hevdes det at Forsvarsbygg ikke fulgte grunnlaget for takstberegning som de var enige om på forhånd når de gikk i gang med de første eneboligene. Dette skaper usikkerhet foran forhandlinger mellom Forsvarsbygg og bøndene. Det blir gitt sterkt uttrykk for at det er et behov for å få avklart rammer og prinsipper for forhandlingene mellom enkeltgårdsbruk og Forsvarsbygg, før disse forhandlingene starter.

Flere frykter at det blir oppfølging med rettsaker slik som det var på Gardermoen. Dette kan skje i tilfeller hvor det oppleves urimeligheter, for eksempel sonegrenser som er for teoretiske og medfører verditap for de som havner like utenfor og ikke får kompensasjoner.

Ørland kommune mellom barken og veden

Ørland kommune er en annen sentral aktør i utbyggingen av basen, eller snarere en aktør som kan regulere eller i hvert fall påvirke rammene for utbyggingen. Flere av bøndene er kritiske til kommunens arbeid overfor jordbruket i utbyggingssaken.

Enkelte er krasse i sin vurdering av Ørland kommune. De mener den har vært «fraværende», har stilt altfor lite krav til Forsvarsbygg, og savner opplegg for å ivareta boliger og gårdsbruk. Det mangler politisk vilje for dette, sies det. Som et eksempel vises det til at det ble ikke gitt ut støykart før etter beslutningen i Stortinget. «Kommunen var veldig ivrig på å få kampflybasen hit, men tar ikke vare på det som blir rundt dem, de som blir rammet», sies det. Andre føyer til at kommunen, både politisk og administrativt, var for dårlig forberedt da vedtaket ble fattet i Stortinget i 2012.

Andre mener at Ørland kommune, både politikere og landbrukskontor, viser vilje til å ta vare på jordbrukets interesser, men det savnes praktisk hjelp. Et positivt grep fra kommunen er at den satte lågere støygrense i reguleringsplanen, det vil si at innlønningssonen ble utvidet sammenlignet med Forsvarsbyggs støygrenser. I det hele tatt vises det til at reguleringsplanen fra kommunen har tatt noen skjerpene grep.

Noen er klare på at de blir ikke boende på trass, men kommer til å flytte uansett hvis støybildet blir ulevelig. Men da flytter de vekk fra Ørland. Enkelte er svært misfornøyd med politikerne i Ørland kommune, føler seg ikke verdsatt: «Da velger vi å flytte til en kommune hvor vi er ønsket velkommen».

Enkelte er kritiske til det arbeidet som ble gjort av Ørland kommune før beslutningen i Stortinget. De er derfor mer kritiske til Ørland kommune enn til Forsvarsbygg. Kommunen ville ikke ha noe negativ omtale før stortingsbehandlingen, og at negative konsekvenser ble dysset ned: «Det skulle ikke bli noen problemer for noen. De har brukt millioner for å få hit disse greiene, og nå sier de at det ikke er deres problem, men Forsvarsbyggs problem, men det er jo de sjøl som har bedt det hit!»

Andre kritiserer kommunen for at de prioriterer Brekstad og de tettbygde strøkene framfor å ta vare på jordbruket i området: «Hele Ørland er ofret for at Brekstad skal bli en by». Dette har gått på bekostning av de som ligger i støysonen: «Kommunen er bare opptatt av å tekkes og legge til rette for de som skal flytte til, og bryr seg ikke om de som allerede er her. De ofrer bøndene for å bygge byen Brekstad». De prioriterer for eksempel ikke å kreve restriksjoner på flymønsteret. «Villaeiere er mer hensyntatt enn bønder i rødsonen» sies det.

Et politisk utsagn fra kommunen hvor utsatte bønder ble lovet stor boligtomt med traktorplass i boligfelt, er et symbol på hva som ble lovet i starten. Bønder opplever ikke at dette er blitt fulgt opp.

Noen opplever at Ørland kommune er fraværende både politisk og administrativt. De deltar ikke på møter på eget initiativ, de har ikke invitert folk eller tatt initiativ overfor berørte. Her vises det til de 16 eneboligeierne som fikk henvendelse fra Forsvarsbygg, og hvor kommunen ikke har fulgt opp disse spesielt.

Denne kritikken mot politisk hold i kommunen fram til stortingsvedtak og i den første tida er ikke unison. Bøndene har opplevd dette ulikt, og det kan også bunne i ulik holdning til flybasen som sådan. Noen peker på at landbrukskontoret har fulgt opp. Blant annet var ordføreren og landbrukskontoret på en besøksrunde til mange bønder høsten 2012, og de fikk presentert mulige løsninger fra bøndene. Da fikk bøndene ros for å være løsningsorienterte. Men det er ikke fulgt opp. De har ikke hørt noe fra Ørland kommune eller Forsvarsbygg, sier bøndene, som savner

oppfølging. Bøndene har blant annet overført Ørland kommune og Forsvarsbygg lansert flere løsninger med nye lokaliseringer av gårder.

Men ikke alle bønder legger ansvar på kommunen for jordbrukets problemer på Ørlandet: «Kommunen kan ikke gjøre noe fra eller til med utviklinga i jordbruket. Den går sin gang på Ørland som andre steder. Produsentmiljøet er viktigst og dette blir skadelidende med kampflybasen, det rammer rød og gul sone mest, områder som også er viktigst for jordbruket.»

Kommunens administrasjon generelt er det lite konkrete oppfatninger av og utsagn om, men noen er kritiske også til disse for at de ikke har prioritert og tatt hensyn til jordbruket.

Landbrukskontoret i Ørland kommune og Bjugn kommune og det felles landbruksprosjektet er det flere som har oppfatninger om, og noen er sterkt kritiske. Landbrukskontoret har trivelige og faglig flinke folk, sies det. Landbrukskontoret og administrasjonen ellers gjør vel det de blir pålagt å gjøre. Noen peker på at Landbrukskontoret er aktive og flinke til å iverksette, men ikke så gode til å gjennomføre og følge opp: «Mange baller i lufta og så blir de overrasket når de faller ned.» Flere bønder har fått besøk fra landbrukskontoret/landbruksprosjektet, uten at de har sett konkret oppfølging av det. Enkelte synes at landbrukskontoret har for tett kopling til Forsvarsbygg slik at det kan reises tvil om hvilke interesser de tjener.

Landbruksprosjektet stilles det mer kritiske spørsmål ved, og dels er jo det overlappende med landbrukskontoret. For flere bønder er det uklart hvordan dette er organisert, hvem som hører til hva, og hva de gjør. Det blir pekt på at den nære koplingen mellom Ørland kommune og Fylkesmannen i landbruksprosjektet kan være utfordrende og kan skape uklarheter om roller. Fra bøndene etterspørres det mer konkrete tiltak fra landbruksprosjektet, og det etterlyses tiltak som har positiv betydning for bøndene i støysonen. Andre påpeker at det i det siste har kommet mer på rett spor og blitt mer utviklingsorientert. Det er også flere som kritiserer at det brukes millioner av kroner på dette prosjektet. De hadde heller sett at de ble fordelt direkte på de som vil bli rammet.

Støygruppa er viktig

Bøndene slutter opp om Støygruppa Ørland og de har jevnt over tillit til denne gruppa. En uttaler om støygruppa og dens leder: «Han arbeider godt og er høvding. Tror ikke han får med seg kommunen på alt, han er mer ivrig. Han har hjulpet mange villaeiere. De snakker varmt om ham og det arbeidet han gjør». Noen bønder synes imidlertid at støygruppa er for lite opptatt av husdyrbruk og deres interesser, og at det er en indre kjerne som styrer. Det må understrekes at det er noen grunneiere som har trukket seg ut av støygruppa.

Storsamfunnet bør gjøre opp for seg!

Bøndene betrakter kampflybasen som et tiltak som storsamfunnet har bestemt og skal nyte godt av. Helt uforskyldt blir de rammet av utbyggingen og blir påført ulemper som følge av dette. Ingen forventer imidlertid at de skal sitte igjen med en økonomisk gevinst når kampflybasen er bygd ut, alle bøtende tiltak gjennomført og alle økonomiske oppgjør sluttført. Men det som oppleves som bittert er at man

enten risikerer å få forverret sin daglige livskvalitet gjennom periodevis svært plagsom støy eller man må slutte med det som er jobben og livet – melkeproduksjon. I tillegg risikerer man, hvis man må flytte, å måtte øke gjelda si for å kunne skaffe seg en tilsvarende bolig et annet sted. Bitterheten ligger i at alt dette skyldes noe disse bøndene er påført av storsamfunnet – av fellesskapet. For noen oppleves det ekstra bittert fordi de var lojale og støttet opp om arbeidet som førte til at basen havnet på Ørland. De startet ingen debatt eller stilte kritiske spørsmål om arealbeslag, støymålinger, riving av hus eller erstatning. Skjønt noen gjorde enkelte slike forsøk også, uten å få gehør for det. Disse opplevde heller å bli oversett eller motarbeidet. Noen av bøndene spør seg da: «Hvorfor kan ikke storsamfunnet gjøre opp for seg overfor de som blir rammet?» Å unngå at de som rammes blir økonomisk skadelidende vil koste bare en brøkdel av hele kostnaden med fly og base, er utsagn fra bønder.

Bøndene opplever det som urettferdig. Det handler heller ikke bare om økonomi. Det handler også om omtanke og forståelse. En sa det slik: «Vi har sett når det har vært ulykker med vårflo og slikt nedover dalene, da stiller både konge og statsminister opp og beklager seg hvor ille det er. Men her, her raseres ei hel bygd med åpent sinn! Da kommer ingen, og de får ikke betalt en gang for at de rammes».

Storsamfunnet bør stille opp nå, er gjennomgangstenen: «Folk som har nedbetalte hus ender opp som gjeldsslaver når dette er ferdig – dette kan ikke være meninga». Dette er utsagn basert på det noen har oppfattet som resultatet av innløsning av de første eneboligene.

Andre bønder uttrykker seg mer moderat, og har en mer grunnleggende positiv holdning til flyplassutbyggingen. Flere gir uttrykk for at de er «positiv til utbygging totalt sett, men storsamfunnet burde stilt opp slik at de som blir skadelidende kommer i null, men ikke slik at de skal tjene på det.»

Desember 2014 – «Livet er satt på vent»

To og et halvt år etter vedtaket i Stortinget er det usikkerhet som råder hos bøndene i og omkring støysonen. Usikkerheten kan arte seg ulikt, men et felles trekk er venting.

Noen bønder viser resignasjon og godtar det som kommer. De er pessimistiske og har ikke forventninger. Ingen har blitt rike på slikt før, og ingen blir det nå heller.

Andre er frustrerte over alle utredningene og undersøkelsene: «Det foregår fryktelig mange utredninger for tida, og prosjekter» (noen viser til arbeid fra Tine, landbruksprosjektet, landbruksplan, erstatninger, mulighetsstudie mv.).

Atter andre prøver å gjøre noe med det de kan gjøre noe med. De peker på rammebetingelser og landbrukspolitik er viktig, men de rår ikke over slike spørsmål som importvern og EU, slik at det man kan gjøre er å drive best mulig selv. Det er viktig å ha en robust økonomi og flere bein å stå på, og noen av disse er innstilt på omstilling. Flyplassutbygginga kan de heller ikke gjøre noe med. De skal klare seg og ser muligheter – bare de får avklart hvordan dette blir. De venter på Forsvarsbygg.

Flere bønder understreker at viktige momenter nå er: «At rekruttering av neste generasjon er uklar ennå, og om er det interesse i markedet for gården, og begge disse forholdene venter på avklaring av usikkerheten knyttet til kampflybasen.»

Flere bønder har også latt være å investere i nødvendige tiltak i fjøset på grunn av planen og vedtak om utbygging av kampflybasen. Dette svekker ønsket jordbruksdrift og inntektsgrunnlag. De er likevel glade for at de ikke har investert og risikert å tape dette, slik situasjonen er som den er. «Driftsapparatet står på vent», som en uttrykte det.

Bøndene opplever at de er i en vanskelig situasjon. De vet ikke hvordan det blir med støyen. Støyen er stort sett til å leve med nå, men de vet ikke hvordan dette blir når kampflybasen er ferdig utbygd og med full flyaktivitet. Noen bønder sier de har stoppet oppgraderinga innomhus i boligen: «Må vite først om det er her på bruket vi skal være.» «Sover ikke like godt hver natt, nei. Livet er satt på vent.»

Enkelte understreker at det er nødvendig å få avklart mulighetsrommet for bruket først, og det raskt. Deretter må man få en lang overgangsperiode slik at man kan få tilpasset seg. De vil ikke lage drømmeslott som ikke er realistisk, men vil heller ikke ta sorgene på forskudd.

«Det snakkes mye om støysonen, det sliter på folk. Snakkes overalt, men blir lei av det.» Det gjelder først og fremst de som er i sonen. «Prosessene er i ferd med å bli et langt større problem enn støyen. Usikkerheta og ventinga sliter på folk», var det en som ga uttrykk for. Andre viser til at dette gjelder ikke bare bøndene: «Enkelte eneboligeiere sliter helsemessig – usikkerheten er en stressfaktor for dem». Mange er i samme situasjon.

Det virker som at det ikke er støyen som plager folk mest nå, verken nåværende eller kommende. Det er heller manglende avklaring og tidshorisonen som plager mest. En bonde sier han er bekymret, det er så usikkert. Det er arbeidsplassens hans.

Flere sier at det er aktuelt å flytte ut av kommunen, men det er heller ikke barebare å gjøre det. Grunnen til at de sier slik er både fordi Ørland kommune ikke stiller opp for bøndene i støysonen, sier de, og fordi når de først skal flytte må de lenger unna enn til Brekstad for å bli kvitt støyen.

Noen trekker seg bort fra de prosessene og diskusjonene som går om støyproblematikken. Det er destruktivt og nedbrytende å være inne i slike møter og diskusjoner. Noen savner å ha noen å snakke med om denne problematikken de står midt oppe i. Det påvirker stemning, humør, parforhold og helse.

Å stå i en usikker situasjon over år er krevende. De fleste finner en eller annen måte å takle det på i hverdagen, hvis livskvaliteten skal holdes opp. Enkelte har tatt valget og er på veg bort fra området. Enkelte sliter tungt med tankene om framtida. Noen bønder er svært bevisste på at de ikke skal la seg knekke av denne uvissheten de er inne i nå, og noen av disse knytter nevene og mobiliserer krefter til å holde ut. Andre har for egen regning iverksatt tiltak med innhenting av råd og vurderinger: «Det var en bevisstgjøring som gjorde oss roligere. For da fikk vi sett ulike alternativer og hvilke økonomiske konsekvenser det har. Det gjorde oss roligere.»

Her slutter bøndenes fortellinger.

3.3 Hva betyr bøndernes opplevelse av situasjonen?

På grunnlag av intervjuene og bøndernes fortellinger har vi valgt noen tema som vi betrakter som utfordringer som må møtes for å kunne realisere ei målsetting om å styrke utviklingen av jordbruket på Ørland. En styrking kan være mulig selv om betydelige deler av jordbruket blir rammet av utbygging og økt støy fra kampflybasen. Utfordringene må imidlertid overvinnnes for at bøndene i støysonene skal delta aktivt i en styrking av jordbruket på Ørland. I det følgende knytter vi noen refleksjoner til disse temaene.

3.3.1 Usikkerhet

Det viktigste nøkkelordet for bøndernes situasjon i støysonene mot slutten av 2014 er usikkerhet. Selv om det her er forskjeller mellom gårdsbrukene og bøndene, og ikke alle er intervjuet, er det rimelig å anta at usikkerhet er noe som preger de fleste i rød og gul sone. Bøndernes fortellinger taler for seg selv. Mange vet ikke om det blir mulig å bo der. De vet ikke hva de kan oppnå i forhandlinger med Forsvarsbygg. Hva vil innløsning innebære? Hva er mulig å oppnå med støyisolering?

Denne usikkerheten har allerede i to og et halvt år påvirket driftsapparat og boliger. Dette gjelder ikke bare vedlikehold, men også investeringer i utbygging. Flere investerings- og utbyggingsplaner er stoppet opp og satt på vent. Noen har stoppet all investering og oppgradering, kun slitedeler skiftes ut, det vil si kun helt nødvendig vedlikehold. Dette gjelder både driftsapparat og bolig. Dermed oppstår en negativ spiral: nølende med investeringer, sakker akterut med standarden på driftsapparatet slik at terskelen blir høyere og høyere for å holde tritt med utviklingen. Usikkerheten er også knyttet til tidsaspektet. Et driftsapparat tåler en periode med slitasje. Ved en lang periode med usikkerhet, kan dette svekke driftsapparatet så mye at det i praksis vil kreve nybygg. Dessuten var det ikke slik at driftsapparatet på alle bruk var opprustet for lang tid framover i 2012. Noen sto på terskelen til å oppgradere da.

Usikkerheten tærer også på det mentale planet for de berørte – å leve under uvisshet. For noen handler dette om plattformen i livet: bosted, arbeid og framtida for neste generasjon.

Videre er det en tydelig usikkerhet om alternativene for tilpasning på bruket, eller for en bolig et annet sted. Det er mange individuelle forhold både av ressursmessig, økonomisk og personlig art som spiller inn her. For å kunne dempe usikkerheten noe hos de enkelte synes det å være behov for både mer avklaringer og rammer på generelt nivå og en gjennomgang av alternativer på enkeltbruksnivå.

Usikkerheten er også knyttet til enkelte dilemma. Noen spekulerer på hva de skal gjøre når de kommer til et punkt da de skal ta stilling til innløsning. Slik det fortøner seg så langt, kan det se ut til at de ikke vil få tilstrekkelig innløsningsbeløp til å få tilsvarende bolig utenfor støysona. De må gå opp i pris for å få tilsvarende. Hvis de da har gjeld fra før, kan den totale gjeldsbyrden bli stor. Alternativt, hvis de sier nei til innløsning, kan situasjonen om noen år bli like vanskelig. Hvis støyen blir vanskelig, kan markedsprisen på gården bli så låg at de ikke klarer å selge og komme seg bort fra gården. De blir bundet til støysonen. Å takke ja til å støyisolere kan være en løsning for innendørsaktiviteten, men ikke for utendørs. Hva skjer hvis det på tross av støyisolering ikke blir annen utveg enn å flytte? Kan det innløses da?

For en del bønder kommer denne usikkerheten på toppen av en annen usikkerhet, nemlig rekruttering og overdragelse til neste generasjon. Det betyr at det er ikke bare

dagens bønder som lever under usikkerhet, men også neste generasjon tar inn over seg denne usikkerheten når de gjør sine vurderinger av om de vil overta gården og bo der. Vi kommer tilbake til spørsmålet om rekruttering.

3.3.2 Opplevelse av urettferdighet

Et annet inntrykk fra intervjuene er mange bønders opplevelse av mangel på rettferdighet. Det går for det første på at det oppleves som urettferdig at stor-samfunnet ikke ser ut til å gjøre opp for seg på en tilstrekkelig måte overfor de som uforskyldt blir påført ulempe. Mange vil ha sympati med et krav om rettferdighet, særlig sett i lys av at det er små beløp det er tale om, sammenlignet med de investeringene som skal gjøres inne på flybasen. På den andre siden vil noen vise til at offentlig erstatning har en egen rettspraksis man må skjele til, og man kan ikke optre vesentlig annerledes enn overfor andre bønder som rammes av andre stor-samfunnstiltak som vei og jernbane. Det er også slik at det er en viktig oppgave å forvalte fellesskapets ressurser på en god og effektiv måte. Vi vil her peke på at det kan være grunnlag for særskilte vurderinger ut fra områdets potensial for matproduksjon. Det er et nasjonalt politisk mål å opprettholde en betydelig matproduksjon i Norge, og det er et faktum at Ørland er av de beste jordbruksområdene i landet. Dette er et eget moment som taler for at det gjøres ekstra tiltak for å opprettholde denne produksjonsevnen.

Videre oppleves det urettferdig at jordbruket blir ofret til fordel for eneboliger og villastrøk når det gjelder flymønster, for å sitere det som hevdes. Sett fra andre ståsted vil nok mange ha forståelse for at det er bedre å ramme noen få våningshus framfor mange villaer. Det skal vi ikke ha noen mening om her, men vil bare peke på at i et matproduksjonsperspektiv er det nødvendig at det er folk til stede for at det skal drives intensiv produksjon med stor arbeidsinnsats, noe som vil være sentralt hvis en visjon om videreutvikling av jordbruket i regionen skal virkeliggjøres.

For det tredje er det også en opplevelse av forskjellsbehandling blant de som har oppnådd enighet med Forsvarsbygg (gjelder eneboliger så langt). Dette poenget bygger også på informasjon fra intervjuene. Forskjellsbehandlingen kommer av at den enkelte forhandler hver for seg. Det viser seg at Forsvarsbygg er fleksible i forhandlingene. Det betyr også at det blir ulike løsninger, og noen har funnet løsninger andre ikke har tenkt på. Dette er ikke noe som i første omgang berører bøndene, men de ser hvordan dette kan bli for egen del. Slik forskjellsbehandling vil noen være tjent med, mens andre ikke. Mye kan tale for at det blir bedre løsninger etter hvert som forhandlingene blir gjennomført. Man kan da ende opp med at de beste avtalene, kanskje for begge parter, blir inngått mot slutten i prosessen. En løsning er at bøndene forhandler samlet med Forsvarsbygg. Dette kan gi mindre rom for individuelle løsninger i forhandlingene. En annen løsning er at partene (Forsvarsbygg og grunneiernes representanter) blir enige om rammer og prinsipper for de individuelle forhandlingene. Partene kan først framforhandle en felles rammeavtale, og deretter individuelle tilpasninger. På denne måten kan urimelig forskjellsbehandling unngås. Det kan likevel være at bøndene har for ulike interesser til å bli enige om en slik framgangsmåte.

Et fjerde moment med urettferdighet som noen bønder gir uttrykk for, er at Ørland kommune prioriterer byvekst på Brekstad og nedprioriterer landbruket i denne sammenhengen. Dette har vi ikke noe grunnlag for å mene noe om, da det ikke er

undersøkt nærmere. Motsetninger mellom distrikt og sentrum er imidlertid et tema vi kjenner igjen i mange sammenhenger, også innad i kommuner.

3.3.3 Å leve med støy

Det er varierende toleransegrad for støy, også i dag. Vi har i denne utredningen verken hatt kompetanse eller ressurser til å gå inn på fysiske og mentale sider ved dette. Vi kan imidlertid slå fast at noen opplever støy som mer plagsomt enn andre, og med flyplassutbyggingen vil plagen øke for disse.

I den situasjonen man er i nå, før flyene kommer, er det enkelte forhold som kan virke inn og redusere usikkerhet. For det første er støysonene teoretisk beregnet, og grensene blir av noen oppfattet som pussige. Dette kan tyde på at det er behov for mer informasjon om hvordan beregningene foregår, hvorfor det må være slik og hva som påvirker beregningene. Dette kan synes nødvendig for å legitimere støyberegninger. Dette poenget er uavhengig av hvor de endelige støysonegrensene blir satt.

Videre er flymønstrene viktig for beboere i området, det vil blant annet si rutene for avgang og landing, hvor ofte det flys, når på døgnet det skjer og om det er varslet. Intervjuene viser at uforutsigbar støy rammer mest. Spørsmålet er hvordan uforutsigbarheten kan reduseres, hvis det er vanskelig å gjøre noe med selve støynivået. Dessuten bør utsagn om at flygerne ikke følger de teoretiske flymønstrene undersøkes nærmere. Hvem styrer dette? Hva er den enkeltes handlingsrom for flyging? Hvilke informasjonsrutiner foreligger for nærmiljøet? Hvordan blir det reagert og eventuelt sanksjonert mot brudd på pålagt flymønster? Det er her ikke bare tale om framtidig flyging med F-35, men også dagens F-16 og ikke minst mange utenlandske flyginger gjennom øvelser og gjesteopphold.

3.3.4 Mulig å bo?

Bøndenes fortellinger illustrerer hvordan en god del bønder lever i uvisse om det faktisk blir mulig å bo i våningshuset deres på gården. Det er også lett å forstå at denne uvissheten «låser» for videre utvikling og utbygging på gården.

I tillegg sliter situasjonen med usikkerhet mentalt på flere bønder. Som for andre boligeiere er det også for bøndene av betydning at de kanskje må flytte fra boligen sin. For bøndene har det i tillegg betydning for arbeidet og livsstilen, særlig for husdyrholderne. Selv om flere understreker at det er viktigere at gården drives enn at det er slekta som eier den, ligger det under for mange at gården har hørt til slekta i lengre eller kortere tidsrom. Videre har dette også betydning for valget hos eventuell neste generasjon om å overta.

Spørsmålet om opplevelse av støy er vanskelig på flere måter. For det første kan man ikke vite sikkert før alle flyene er på plass i ordinær drift. For det andre er spørsmålet også personlig og privat. Dels kan det være ulike oppfatninger av dette innbyrdes i familien, og dels kan det handle om individuelle tålegrenser. Hvis en nabo bagatelliserer støyproblemet en selv opplever som sterkt, kan det rokke ved bildet av egen mestringsevne. Slike faktorer kan komplisere spørsmålet om å bli boende eller ikke på gården. Det kompliserer også klimaet for å snakke åpent om dette.

Det er noen momenter som synes viktige for dem som vil prøve å bo og drive gården videre, endog utvide melkeproduksjonen. Noen kan være fleksible med å ha

litt større avstand til gården i kortere perioder. De har behov for både å beholde våningshuset som bolig og ha en form for reservebolig når støyen blir for plagsom. Det vil likevel være en betydelig risiko å gå for en slik løsning. Hvis det likevel ikke skulle gå, og de må flytte og avvikle melkeproduksjonen, ville et økonomisk sikkerhetsnett bidratt til at de i større grad hadde vært villige til å ta den risikoen. For utviklingen av melkeproduksjonen i støysonen ville det kunne virke som et positivt tiltak.

3.3.5 Evne og vilje til omstilling

Hvis det blir slik at man ikke kan bo på gården, blir melkeproduksjon mindre aktuelt å fortsette med for de fleste. Hvis man da ikke vil selge gården, hva er det aktuelt å produsere?

Det er mange såkalte volumprodusenter av melk på Ørland, og det er utviklet en kultur og godt produksjonsmiljø for det. Grønnsaker og spesielt gulrot er lansert som et alternativ, og har for flere blitt et symbol for alternativet til melk. Noen avviser dette blankt ut fra vind og jordtype og at man må jo være utendørs og i støyen for å arbeide med gulrota også. Andre peker på at det er krevende å legge om til både gulrot og andre grønnsaker. Dette må skje gradvis i så fall. Det blir å gå fra noe trygt til noe utrygt, som krever en annen kompetanse og hvor det er en sterkere markedsavhengighet. For en del kan det heller bli slik at kornet overtar, med det resultatet at både inntekt og arbeidsinnsats går ned og de fleste må finne seg annet arbeid i tillegg.

Valget av alternativer er avhengige av en rekke forhold, og korn blir neppe resultatet for alle som ender opp med å avvikle melkeproduksjonen. Det kan likevel være på sin plass å reflektere noe over omstillingsevne og omstillingsvilje. Hva kan melkebønder i 50–60-åra starte opp med? Hva er rimelig å forvente at de er motiverte for? En omlegging krever kompetanse, kapital, marked og motivasjon. Disse faktorene er ikke likt fordelt, og interessen for slike alternativer derfor også varierende.

For noen år tilbake ble det ved Bygdeforskning utarbeidet en modell for bondetyper i trøndersk landbruk, det vil si idealtypiske grupper av bønder (Vik, 2005). Det ble identifisert seks bondetyper: proffbonden, bygdepatrioten, gründeren, økologen, kverulanten og exitbonden. Det kan være at typene er noe annerledes i dag, men forskjellene er neppe store. Hver av disse bondetyperne representerte viktige verdier og viktige ressurser for norsk landbruk. Vik presiserte at hver av dem hadde særegne utfordringer. Behov for nettverk, kompetanse og tilrettelagt politikk varierer i stor grad. Til sammen representerer disse typene mangfoldet av norske bønder som bør lyttes til og tas hensyn til på ulike måter, er Vik sitt råd.

Vi skal ikke her gå nærmere inn på de ulike bondetyperne og forsøke å overføre disse på bøndene på Ørland. Det har vi ikke noe grunnlag for. Det er likevel rimelig å anta at bøndene på Ørland ikke er vesentlig mindre mangfoldig sammensatt enn i andre bygder, slik at man kan se elementer av alle. Det er verdt å merke seg bakteppet for store deler av jordbruket i kommunen: Det er relativt store gårder, mange med melkeproduksjon, som i stor grad ble opparbeidet gjennom 1900-tallet, og de var i aller høyeste grad med på oppsvinget jordbruket fikk på 1970- og 1980-tallet. Gjennomsnittsalderen for bønder på Ørland er den samme som for bønder ellers i landet, vel 54 år. På Ørland står melkeproduksjonene sterkere enn ellers i landet, og gårdsbrukene er klart større (Rønning, 2013). Gjennomsnittsalderen var

lågere på 1980-tallet, og de investerte. Det antas at innslaget av proffbonden var relativt sterkt. Så har årene gått og bøndene blitt eldre. Ikke alle har kommet til tida for eierskifte, men den er ikke så langt unna. Og selvsagt er det foretatt eierskifte ved noen bruk.

Motivasjonen for å starte med en ny produksjon må sees i lys av dette. Det er kanskje tid for at det er yngre og nye proffbønder, gründere og andre bondetyper som skal gå foran i omstilling til nye produksjoner. Rekruttering er derfor viktig, også i et omstillingsperspektiv. Det er i tillegg også i dag bønder som både har evne og vilje til omstilling, om de skulle ha behov for det. Det er noen som har lenge igjen til pensjonsalderen.

Ut fra kontakten vi har hatt med Ørlandsjordbruket, kan vi si at jordbruket her står sterkt, med større andel melkeproduksjon enn gjennomsnittet, brukene er større og driftsvilkår med jord, terreng og arrondering som mange dalbønder ville misunne ørlendingene. Dette har også gjort at jordbruket på Ørland har en solid melke- og kjøttproduksjon, selv om antall bruk og melkeleveranse også her har gått ned det siste tiåret (Rønning, 2013). Jordbruket i støysonen er en viktig del av jordbruket på Ørland. Et eksempel på kvalitet i drifta, er rekruttering av kalver og okser til NRFs avlsarbeid gjennom GENO. Her er det jevnt med rekruttering fra bruk i støysonen (rød og gul). I 2014 var for eksempel samtlige seks melkebruk fra Ørland/Bjugn som var representert i avlsarbeidet, fra rød/gul støysone.

Med relativt lett tilgang på alternativt arbeid og med gode vilkår for kornproduksjon, har det vært mindre behov for overganger til andre produksjoner i ørlandsjordbruket for å opprettholde inntekten fra bruket. Utover det, har vi ut fra vår erfaring, ikke grunnlag for å kunne si at verken omstillingsevne eller omstillingsvilje skiller vesentlig fra andre jordbruksbygder.

3.3.6 Generasjonsskiftet kommer uansett

Av det mest sikre vi kan si, er at bønder som andre, blir eldre. En dag må gårdsdrifta overlates til andre. Som nevnt var gjennomsnittsalderen for bøndene på Ørland vel 54 år i 2012. Hvis brukstallet skal opprettholdes, betyr det at over tid bør det hvert år skje om lag tre–fire eierskifter, hvis vi regner en generasjon for 35 år, hvilket er lenge. De siste ti årene til og med 2013, var det en årlig nedgang på 3,5 bruk i Ørland. I 2013 var det 129 aktive bruk i Ørland kommune. Denne situasjonen er ikke ukjent for mange jordbruksbygder.

Til sammenligning har Bjugn kommune en større andel melkeprodusenter under 50 år enn Ørland kommune. Det betyr at Ørland har en utfordring, men samtidig også en mulighet til å få rekruttert en ny generasjon bønder som kan satse både på melk og nye produksjoner. Et viktig tiltak er derfor å få yngre til å se muligheter i jordbruket.

En usikkerhet som kommer i tillegg til den som skapes av flybasen, er nettopp rekruttering av ny driver på bruket. Dette er uavklart for mange. Som nevnt tidligere, er det altfor tidlig å reise spørsmålet for en god del, mens andre står foran et generasjonsskifte nå. Heller ikke dette er unikt for Ørland, men for potensielle nye drivere er overtakelse selvsagt et svært vanskelig spørsmål å ta stilling til slik situasjonen er.

For jordbruket generelt har overdragelse innen familien vært, og er fortsatt, den viktigste formen for rekruttering. I Trendundersøkelsen for 2014 trodde 61 prosent av bøndene som svarte at noen av barna ville overta (Storstad og Rønning, 2014). Et

tema som av og til er oppe, er om disse barna overtar av plikt eller av egen interesse. I samme undersøkelse svarte 26 prosent av bøndene at følelse av plikt til å drive gården videre er av stor betydning for at de er gårdbrukere. Denne pliktfølelsen behøver ikke å være negativ, men kan medføre at det blir viktigere å beholde gården i slekta enn å drive godt og aktivt. Det kan dermed føre til en nedtrapping, og er slik sett ugunstig sett ut fra et mål om å utvikle jordbruket på Ørland.

Rekruttering til jordbruket er et tema som det arbeides med mange steder i landet, også på nasjonalt plan. Utfordringen er dels at valgmulighetene er mange for de unge. Det er mangel på arbeidskraft i flere bransjer, mange utdanningsmuligheter og mange attraktive yrkesveger. Vi kan si at dette hører til den såkalte pull-effekten, det som er med på å dra folk bort fra jordbruket. Samtidig er det noen forhold ved jordbruket, og særlig melkeproduksjonen, som er med på å skyve folk bort fra jordbruket. Dette kan være forhold som mye arbeid, lite ordnet ferie og fritid og dårlig lønnsomhet. Noen vil også legge til at de opplever negativ omtale fra det øvrige samfunnet. Slike pull/push-effekter er med på å gi utfordringer for rekruttering til jordbruket, på Ørland som ellers i landet.

Ut fra et mål om å opprettholde og utvikle jordbruket på Ørland, kan det være et poeng å ha et bredere rekrutteringsgrunnlag til gårdsbrukene enn bøndenes egne barn. Flere av informantene understreket dette i intervjuer. Det var ikke så viktig for dem at det var barna som drev gården videre. Når usikkerheten med støy forhåpentligvis en gang blir tilbakelagt, har Ørland her et potensial til å få til en god utviklingsperiode for jordbruket. Det kan da bli mange eierskifter hvor yngre interesserte bønder kommer inn i næringen, barn av dagens bønder eller ikke. Omfanget av eierskifter og hvilken type, er ikke anslått, men at det er grobunn for en slik utvikling mener vi det er grunnlag for å hevde.

Som andre steder i landet, skjer det nedtrapping i jordbruket også på Ørland. Det vil sikkert fortsatt skje. Spørsmålet er hvordan utbyggingen av flybasen påvirker bøndenes satsing videre i jordbruket. Som vist i bøndenes fortellinger, tilpasser bøndene seg ulikt. En spekulasjon kan være at utbygginga av flybasen framskynder nedtrappingsprosessen hos noen. Det å slutte som bonde kan være smertefullt og ikke alltid helt sosialt legitimt i et sterkt jordbruksmiljø. Noen kan bruke usikkerheten som en anledning til å slutte. Flybasen og støyen får vekta til å vippe mot nedtrapping. På den andre siden kan man også tenke seg at usikkerheten for bøndene bidrar til at noen driver lengre med melk enn det de ellers ville gjort. Usikkerhet rundt takst og verdisetting kan bidra til dette. Begge disse spekulasjonene er imidlertid nettopp det. Spekulasjoner og veiing av argumenter er ikke uventet i en situasjon preget av usikkerhet.

En reduksjon av usikkerhet vil dempe spekulasjoner. Spekulasjoner bør ikke ligge til grunn for en vurdering av gårdsbrukenes produksjonspotensial.

3.3.7 Bidraget til samfunnets fellesgoder

De landbrukspolitiske målene er sammensatte, og flere av dem skal ivareta fellesgoder for samfunnet, slik som miljøhensyn, kulturlandskap og produksjonsevne for å sikre en matberedskap. Siden situasjonen er så usikker er det ikke mulig å forutsi hvordan fellesgodeproduksjonen fra jordbruket i støysonen vil bli påvirket. Det er likevel mulig å tenke seg noen scenarier og hvordan det kan bli for jordbruket i rødsonen.

Det særlig to forhold som kan endre kulturlandskapet på relativt kort tid, sett bort fra støyens direkte virkning. Det ene er produksjonen. Det er i dag en blanding mellom i hovedsak gras og korn, med noe potet og grønnsaker. Hvis det blir slutt på melkeproduksjon, kan det medføre en kraftig overgang fra gras til korn. Det som kan motvirke dette er om det fortsatt blir betydelig grasproduksjon til fôr utenfor støysonen. Hvis det blir monokulturer med korn, vil dette endre kulturlandskapet slik vi kan oppleve i andre deler av Trøndelag og på Østlandet, med store sammenhengende arealer med korn. Monokulturer er ikke uproblematisk verken for avrenning (men neppe på flate Ørland), vinderosjon, biologisk mangfold eller mikroklima. Det er her ikke gått nærmere inn på det. Det er vanskelig å se for seg at det som i dag er dyrka jord i rødsonen, ikke vil bli drevet i en eller annen form i framtida.

Det andre som kan virke inn på kulturlandskapet, er om folk bor i tilknytning til bruket eller ikke. Intervjuene viser her at det er ulike mulige utfall. I ytterste konsekvens kan rød sone, og kanskje et enda større område, bli folketomt i den forstand at det ikke blir fastboende igjen. Dette kan modereres ved at våningshus og andre boliger blir stående til bruk i perioder med mindre flystøy, eller ved arbeid på gården. Utfordringen her er vedlikeholdet. Her er meningene delte. Noen vil heller rive hus for å slippe vedlikehold og hindre at det blir et område med hus som står til nedfalls. Andre vil beholde hus for blant annet aktivt å opprettholde et typisk jordbrukslandskap. Kulturlandskapshensynet brukes som et viktig argument, uten at det kan sies å være noe fasitsvar for hvordan kulturlandskapet tenkes ivaretatt. Et landskap bestående av hus som forfaller vil neppe være i noens interesse, samtidig kan et landskap uten vesentlige deler av dagens bebyggelse bli et øde landskap. Det samme gjelder også driftsbygninger.

En ekstensivering fra melkeproduksjon til kornproduksjon vil i liten grad redusere produksjonsevnen, selv om produksjonsvolumet blir redusert. Men en slik overgang i driftsform, kanskje kombinert med fraflytting, vil relativt raskt innebære at driftsapparatet for melk blir bygd ned og kompetansen vil etter hvert forsvinne. Produksjonsevnen er avhengig av folk og kompetanse. I en gitt situasjon hvor det igjen skulle bli aktuelt med melkeproduksjon, vil det være en til dels svært høy terskel for å starte opp igjen, men ikke umulig.

3.3.8 Det sosiale liv i grenda

Vi vil være svært tilbakeholdne med å beskrive og analysere det sosiale livet i grendene rundt flyplassen på grunnlag av noen få intervjuer. Noen forsiktige refleksjoner fra intervjuene med bøndene viser at jevnt over synes bøndene at det sosiale miljøet er bra og trivelig, og bøndene hjelper hverandre når det trengs. Det er likevel enkelte som peker på at det er lite samhold og lite oppmuntring til hverandre. Det blir også pekt på at det er mannsdominert. Det sies å være få kvinner som deltar i det fagligsosiale miljøet.

Men andre ord, det er ikke ulikt andre jordbruksmiljø. Hvis det er noe som kan antydes som en påstand for området, så er det at bruksstrukturen med tradisjonelt store bruk med melkeproduksjon, har gjort bøndene selvstendige. Det har rett og slett ikke vært behov for utstrakt nabosamarbeid om maskiner og annet. Dette var ganske store bruk når de dyrket opp, de ble godt drevet og de klarte seg selv. Det er likevel ikke åpenbart hvordan dette kan innvirke på framtidig utvikling i jordbruket. På den ene siden kan en slik selvstendighetskultur være en styrke og føre til at flere

satser videre på å utvikle eget bruk når de har ressurser til det og risikoen er til å leve med. Dette kan være en gründer- og proffkultur som vi kan registrere andre steder i landet også. På den andre siden kan selvsagt en mindre tradisjon for samarbeid være til hinder for å finne og ta i bruk nye løsninger og muligheter der det ville vært en fordel at flere sto sammen.

På Ørland skulle det imidlertid ikke være noe i veien for at både selvstendighets- og samarbeidskulturen kan leve godt ved siden av hverandre, uten å være motpoler.

Usikkerheten som følger av flyplassutbyggingen påvirker også det sosiale livet i bygda. Et moment er at det kan være vanskelig å snakke åpent om usikkerheten, nettopp fordi det er ulike opplevelser av mulighetene. Usikkerheten knytter seg til personlige og private forhold, men også til hvordan støyen fra flyplassen blir og til mulige endringer i jordbrukspolitikken. Dette må hver enkelt bonde med familie håndtere i dag. Og bøndene har som omtalt foran ulike måter å gjøre dette på. Noen bønder engasjerer seg, mens andre trekker seg tilbake. Noen opplever kampglød for sine rettigheter, mens andre opplever at det blir mye negativt og mye pessimisme. «Støyfrie» møter og samlinger er det, som nevnt, noen som forsøker å få til.

En del av usikkerheten er at bøndene ikke kan vite om de løsninger og muligheter de ser for seg, kan innvirke på den økonomiske kompensasjon de kan oppnå. Dette kompliserer forhandlinger med Forsvarsbygg og gjør det antakelig heller ikke lettere å snakke åpent med alle naboene.

For noen kan det være et behov for å ha noen utenforstående å diskutere åpent med. Dette må skje i full tillit og fortrolighet. Videre håper vi at blant annet denne rapporten kan løfte fram noen tema og spørsmål som kan danne et diskusjonsgrunnlag videre også for bøndene. Å få fram nyansene blant bøndene er også et poeng i seg selv.

På lengre sikt er det vanskeligere å se for seg hvordan det sosiale livet vil bli påvirket. Dette er avhengig av hvilke scenarier som slår til. Hvis gårdsbruk og eneboliger i rødsonen blir fraflyttet, blir det et område uten sosialt liv. Den andre ytterligheten er at støyproblemene ikke blir så vanskelige i praksis, slik at de aller fleste blir boende og kan fortsette som før. I dette tilfellet kan prosessen fram til en avklaring få innflytelse på det sosiale livet i grendene etterpå. Så langt virker det som om bøndene har unngått opprivende interessemotsetninger og dype splittelser som kan sette varige spor. Det er derfor viktig med samlende representanter som har øre for de ulike interessene og kan bygge broer mellom disse, og samtidig være legitime representanter overfor myndighetene. Slike representanter må knytte til seg nødvendig fagkompetanse.

Et mellomscenarion er kanskje mest sannsynlig, hvor en god del flytter og en del blir boende, med andre ord en uttynning i befolkningen. Dette vil åpenbart påvirke det sosiale livet i grendene. For bøndene vil det praktisk sett bli lengre til naboene og vanskeligere å få hjelp og ei ekstra hånd eller traktor når det trengs. Både organisert og uorganisert sosialt liv blir rammet. Hvordan dette blir opplevd av den enkelte, avhenger blant annet av hvor fort dette går og hvilket sosialt liv man har. Man skal heller ikke overdrive dette, siden området rundt flyplassen ikke er spesielt avsidesliggende verken i forhold til øvrig jordbruk i kommunen eller til Brekstad. For den enkelte bonde og familie som blir rammet, kan det selvsagt oppleves som en forringelse av livskvaliteten.

3.3.9 Representasjon av bøndernes interesser

For bøndene i støysonen er det viktig å ha stemmer som blir hørt i de prosesser og saksgang som følger med en slik utbygging av kampflybasen.

Støygruppa Ørland ble opprettet på oppfordring av Forsvarsbygg. En lærdom etter Gardermoen-utbyggingen var at en slik organisering kunne være nyttig for prosessen. Ørland Bondelag var en initiativtaker til å få dette gjort på Ørland. Støygruppa Ørland ble etablert etter en organisering i tre ulike kretser, samt en egen gruppering for landbruk, alt med et felles styre. Støygruppa har jevnt over stor legitimitet blant de bøndene som er intervjuet. Noen har kommentert at den ikke har vektlagt landbruk like mye som øvrige spørsmål, og særlig spørsmål knyttet til husdyr.

Vårt inntrykk er at Støygruppa Ørland, Produsentlaget i Tine og Ørland Bondelag gjerne opptrer sammen i spørsmål knyttet til utbyggingen og støy, og synes å dekke jordbruksinteressene bra, uten at vi har undersøkt dette nærmere ut fra organisasjonene og representasjon. Enkelte inntrykk fra intervjuene kan tyde på at det er krevende å nå ut til alle med informasjon og skape et engasjement for arbeidet. Noen trekker seg litt tilbake, slik som vist i intervjumaterialet.

En slik tilbaketrekking kan skyldes mismot og frustrasjon over at de opplever lite framgang, lite nytt og få avklaringer for sin egen del, berettiget eller ikke. Dette kan bli en utfordring for bøndernes representanter hvis de ikke skulle bli oppfattet som representanter for bøndernes interesser.

En annen utfordring kan være at det ofte er større møter som brukes som høringsarena i utbyggingssaken. Det er ikke alle som liker å snakke i forsamlinger. Det er en fare for at ikke alle meninger kommer fram, noe også intervjurunden viser. At meningene ikke kommer fram, kan på generelt grunnlag skyldes ulike forhold som at det er ulike persontyper, men også at det kan være spesielle gruppenormer og kulturdominans som gjør det vanskelig å fremme andre syn, særlig når det oppleves usikkert og privat. Passivisering og privatisering av problemene kan være en utfordring for både bøndene, husholdene og bøndernes representanter.

Denne utredningen har ikke spesielt tatt for seg organisering av bøndernes representasjon, men en mulig opplevelse av avmakt er noe som alle parter bør være oppmerksom på i det videre arbeidet.

En refleksjon som vi har i forbindelse med denne utredningen, er knyttet til hvilke interesser og mål som kommer til uttrykk fra bøndernes, og da særlig melkeprodusentene. Kort oppsummert kan interessene sies å være knyttet til: å fortsette med melkeproduksjon; fortsette å bo på gården; å ville flytte, men ta vare på våningshuset; eller flytte og forlate våningshuset. Det som ikke er så tydelig uttrykt i intervjuene, er interessen av å komme best mulig ut av det økonomiske oppgjøret. Dette kan være overraskende i og med at det er både rimelig, forståelig og legitimt at de som blir påført ulemper ved utbyggingen, vil arbeide for å få mest mulig kompensasjon for dette.

3.3.10 Opplevelse av prosessen fram til vedtak i 2012

I utgangspunktet var det positivt å få hovedkampflybasen til Ørland, gir en god del av informantene uttrykk for, dog på en reservert måte. Flyplassen var jo der allerede og slik sett kunne det bidra til mer aktivitet på Ørland. Fortsatt gir bønder uttrykk for at de ikke er imot flyplassen, men de føler at de ikke var klar over de negative sidene ved ei utbygging. Dette ble ikke trukket fram i diskusjonen før beslutningen i

Stortinget. Flere bønder sier at de opplevde at det ikke var «lov» å komme med protester eller å stille kritiske spørsmål, særlig i media, fordi det ville ødelegge for en beslutning om å legge dette til Ørland. I ettertid er det klart at det ville bli ulemper knyttet til at jord ville bli tatt, at det ville bli mer støyproblemer. De ventet heller ikke problemer med innløsning, der det ville bli aktuelt.

Det er nyanser i dette. Andre bønder er sterkt kritiske til at flyplassen ligger der. Det beste ville vært om den var lagt ned og dermed frigjorde mye jord. Det ville også gitt rom for utvikling av andre næringer og med mindre utbyggingspress.

Det blir sagt at Ørland kommune og flere andre ikke pekte på negative konsekvenser for jordbruket før stortingsvedtaket om utbygging. Noen hevder også at Ørland kommune har holdt tilbake opplysninger som kunne skapt negativ omtale. Videre hevdes det at de som forsøkte å ytre seg med innvendinger til utbygging, ble motarbeidet. Lokalavisa drev også kampanje for å få basen til Ørland, hevdes det. Dette er påstander som vi ikke har ettergått nærmere, og derfor blir stående som påstander. Det illustrerer imidlertid at situasjonen er anstrengt mellom en del aktører og understreker at det er behov for en bedre dialog.

Motargumenter ble tilsynelatende ikke drøftet i det offentlige rom. Var det illojalt å stille kritiske spørsmål og peke på negative konsekvenser av utbyggingen? Mye av kritikken mot Ørland kommune, og særlig til politisk nivå, synes å bygge på slike antakelser.

Disse påstandene er ikke konkret ettergått her, men det er ikke vanskelig å forstå at det i forkant av stortingsvedtaket var en positiv bølge for å få basen til Ørland. Om ikke negativ omtale og kritiske spørsmål ble aktivt dysset ned, skal det likevel ganske mye til å stå motstrøms i et lokalsamfunn hvor mye står på spill. Det kunne derfor også være en stor selvpålagt disiplin mot kritiske spørsmål.

Når det så viser seg at det blir noen negative konsekvenser samt at det blir reist tvil om nivået for godtgjøring for ulemper, kan det være en forklaring på en kritisk oppfatning av både Ørland kommune og Forsvarsbygg, og kanskje statlige myndigheter på både fylkesnivå og nasjonalt nivå.

På den andre siden er det på nåværende tidspunkt i prosessen neppe noen som har den fulle oversikten i alle saker. Derfor kan kritikken som blir gjengitt i denne rapporten kanskje oppleves som urettferdig fordi den baserer seg på partsinnlegg. Til det kan kommenteres at formålet med denne rapporten er å belyse mulighetene for jordbruket på Ørland, og da er det av vesentlig betydning å få fram meninger, holdninger og opplevelser hos dem som skal stå for en realisering av disse mulighetene, nemlig bøndene.

3.3.11 Opplevelse av tid og prosess etter stortingsvedtaket

Bøndene opplever at det har gått lang tid fra vedtaket i 2012 til tidspunktet da intervjuene var gjennomført, desember 2014, uten at det har skjedd noe som gir mer avklaringer for deres del. Spør man kommuneforvaltning og Forsvarsbygg, er opplevelsen neppe den samme. Reguleringsplanen for utbyggingen av flyplassen passerte kommunestyret i Ørland 13. november 2014, mindre enn to og et halvt år etter stortingsvedtaket. Selv om planen ennå ikke er endelig, har det likevel skjedd mye på plansiden.

Dette endrer imidlertid ikke på bøndenes opplevelse av at lite har skjedd. Utbyggerne må forstå denne situasjonen. Uklarheter om prosess og framdrift skaper usikkerhet.

Usikkerheten knytter seg også til opplevelse av brutte forhåpninger om mulige løsninger. Ifølge bøndene startet særlig Forsvarsbygg med forståelse og imøtekomenhet og med en holdning om at dette ordner seg. Lokalpolitikere var også med på å gi forhåpninger, ifølge en del av informantene. Dette skapte forventninger og samtidig en ro blant bøndene. Men når tida går uten at det blir noen mer konkretisering, og det som blir konkretisert ikke stemmer med forventninger og det som ble sagt i startfasen, oppleves dette nærmest som brutte løfter. Vi har ikke sjekket ut dokumentasjon på disse påstandene fra informantene, men opplevelsen synes oppriktig. Andre parter kan framstille dette på en annen måte.

3.3.12 Opplevelsen av Ørland kommune og Forsvarsbygg

Det kan være på sin plass med noen vurderinger av bøndenes opplevelse av Ørland kommune og Forsvarsbygg. Vi har ikke foretatt en evaluering av deres arbeid. Det ville i så fall krevd et annet metodisk opplegg, men vi tar med noen momenter her som kan være av betydning for utredningsprosjektets formål, å vurdere framtidsmuligheter for jordbruket.

Planlegging og demokratiske prosesser tar tid. Kommunen har gjennomført et krevende arbeid med reguleringsplan, noe som normalt tar tid. Det kan derfor være gode forklaringer på at det tar lang tid. Det er likevel ikke til å komme unna at oppfatninger som er gjengitt foran, finnes blant bønder i området, til dels med sterkt engasjement, og at dette har betydning for prosessen, samarbeidsklimaet mellom partene og opplevelse av usikkerhet hos bøndene.

Kritikken mot Forsvarsbygg går i første rekke på brutte forventninger, uklare tidsplan for forhandlinger med bønder og uklare premisser for løsninger. Noe av dette bør Forsvarsbygg kunne gjøre noe med på kort sikt og dermed bidra til en reduksjon av usikkerheten hos bøndene.

Overfor kommunen går kritikken mot politisk hold dels på at jordbruket ikke var prioritert i forkant av stortingsvedtaket (negative konsekvenser ble lite vektlagt), og dels på at jordbruket vies lite oppmerksomhet sammenlignet med øvrige spørsmål knyttet til utvikling av Ørland kommune. Vi har ikke hatt mulighet til å vurdere substansen i denne kritikken, eller den forsvarsfaglige begrunnelsen for å velge Ørland som lokalisering, men formidler bøndenes opplevelse av dette. Dette bildet er likevel nyansert. Noen er mer dempet i vurderingen av politisk innsats, mens andre mener det er i ferd med å bedre seg. De fleste vil også ha forståelse for at planlegging tar tid, og at det også er et betydelig antall villaeiere som blir rammet.

Bøndenes kontakt med kommunens administrasjon er først og fremst til landbrukskontoret (felles for Ørland og Bjugn). Det er særlig fire forhold som berøres i kritikken fra en del av bøndene:

For det første er det knyttet til at det brukes penger feil, når det brukes 1,7 millioner kroner per år i tre år til landbruksprosjektet for Ørland og Bjugn. Disse pengene er bevilget fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet som ekstra skjønnsmidler for å kompensere for ekstra utgifter i forbindelse med etablering av kampflybasen. Disse går ikke over Forsvarsbyggs budsjett. Dette er et resultat av en politisk prioritering.

For det andre er det kritikk mot at landbruksprosjektet og pengene brukes på landbruk både i Ørland kommune og i Bjugn kommune og ikke i sin helhet på jordbruket i støysonen. Dette er også en politisk prioritering av hvordan Ørland kommune løser sine jordbruksmessige utfordringer.

For det tredje pekes det på lite konkrete oppfølging fra landbruksprosjektet og landbrukskontoret, og med lite positiv virkning for jordbruket i støysonen. Vi har ikke vurdert dette nærmere, men vil generelt peke på at det vises til at både landbrukskontoret og landbruksprosjektet har vært betydelig engasjert i det kommunale planarbeidet i forbindelse med kampflybasen. Etter hva vi er kjent med er dette i tråd med de prioriteringer som er gjort av de kommunale myndigheter og landbruksprosjektets styringsgruppe.

For det fjerde stilles det spørsmål ved Forsvarsbyggs rolle både overfor kommunen og landbruksprosjektet. Noen bønder peker på at de i forkant av forhandlinger med Forsvarsbygg er usikre på kommunens roller. Vil det være slik at det man klarer å oppnå av positive utviklingstiltak for jordbruket kommer til fradrag når erstatninger for ulemper skal gjøres opp? Dette spørsmålet har vi ikke berørt og er utenfor utredningsprosjektets mandat. Spørsmålet er likevel berettiget og er et eksempel på forhold som bidrar til usikkerhet. Vi vil i tillegg bemerke at det er sider ved organiseringen av landbruksprosjektet som er egnet til å skape uklarhet ved at både fylkesmann og fylkesbondelag er representert i styringsutvalget. Videre er det for utenforstående noe uklare roller mellom landbrukskontor og landbruksprosjekt samt for hvordan relasjonen mellom landbruksprosjektet og samfunnsutviklingsprosjektet er.

Flere av informantene har vært nøye med å påpeke at kritikken ikke er personlig, men rettet mot sak og handlinger, eller mangelen på handlinger. «Dette er trivelige folk», som en sa.

3.4 Usikkerheten er lammende

Ut fra den analysen som er gjort av bøndene og husholdningene, må vi konkludere med at situasjonen for bøndene og husholdningene er preget av usikkerhet. Dette kan utdypes gjennom følgende punkter:

- Usikkerhet har satt mye på vent: investeringer og bruksutbygginger, samt vedlikehold og oppgraderinger. Negativ spiral for videre drift. Blir mye å ta igjen. Gjelder flere. Uavklart tidsplan for eget bruk bidrar til å forsterke usikkerheten.
- Usikkerheten om framtidig bosted, bokvalitet, arbeid og liv har ført til forringelse av livskvalitet i seg selv. Noen opplever dette sterkere enn andre.
- Det er en fare for mental slitasje hos berørte bønder og deres husholdninger. Sliter også på familieforhold. Vi vurderer at en del har et behov for å snakke fortrolig med noen om sin situasjon og de vurderinger som gjøres eller burde gjøres.
- Vi vurderer at mange bønder savner å bli «sett», særlig fra politisk hold i Ørland kommune. Kanskje er behovet vanskelig å innfri fordi det å bli sett også må innebære en reell oppfølging, og det er krevende for kommunen som er fanget mellom «barken og veden».
- Den uavklarte situasjonen har stoppet de bøndene som har planer, lyst og ambisjoner om å oppgradere og utvide melkeproduksjonen.
- Situasjonen har bidratt til stor usikkerhet rundt framtidig melkeproduksjon. Dette kommer på toppen av utfordringer med rekruttering til produksjonen, som gjelder på Ørland som ellers i mange jordbruksbygder.
- Støyproblematikken har gjort at noen har bestemt seg for å flytte fra støysonen.

- Det er ingen god framgangsmåte at eksterne finner løsningen for hva den enkelte bonden og familien bør gjøre.
- Stort behov hos noen bønder for å kunne drøfte strategivalg, livsvalg, økonomi, jus og jordbruksfaglige spørsmål relatert til sitt bruk og sitt hushold. Noen har ordnet seg på egen hånd, med god effekt.

Vår konklusjon er at jordbruket på Ørland har gode vilkår og muligheter til å utvikles videre. Klassisk melke- og kjøttproduksjon kan utvikles videre, og det er muligheter for å snu den nedgangen som har vært de siste årene i produksjon.

For å utløse dette potensialet er det noen utfordringer som må overvinnnes. Generelt for jordbruket i kommunen er dette forhold knyttet til rekruttering og push/pullfaktorer som også merkes i mange andre jordbruksbygder med bra tilgang på alternative arbeidsplasser.

For jordbruket i støysonen er imidlertid utfordringene mer akutte og spesifikke. Vi mener det er urealistisk at bønder i rød sone og dels gul sone skal kunne ta stilling til investeringer, utbygginger og eventuelle alternative produksjoner så lenge usikkerheten er så stor som i dag.

Slik fortellingene viser og slik vi vurderer situasjonen, er usikkerheten slik den er beskrevet, massivt begrensende på utviklingen av jordbruket i støysonen. Jordbruksdrifta holdes i gang, men nødvendige investeringer er, slik vi har tolket situasjonen, satt på vent. Det betyr også at det potensialet som ligger i videreutvikling, ikke kan bli realisert.

Den reelle betydningen av dette er blant annet avhengig av hvor lenge denne usikkerheten vil vedvare og hvor omfattende usikkerheten er. Etter vår vurdering er det viktigst å redusere usikkerhet for bøndene og husholdningene på gårdsbrukene. Dernest kan man se nærmere på hvordan muligheter kan realiseres. Vi vil derfor i siste kapittel drøfte kort de tiltak som synes nødvendig for å redusere usikkerhet og komme over i en revitaliseringsfase for jordbruket i støysonen.

Deretter kan det arbeides videre med mer langsiktige utviklingstiltak. Dette kan imidlertid vanskelig skje uten en sterk forankring og med drivkraft fra bøndene selv. Det offentlige kan bidra med å legge til rette og stimulere en offensiv utvikling av jordbruket i området, men bøndene må selv gjøre jobben.

Det handler også om å bli sett av andre i en slik situasjon med usikkerhet. Spesielt etterlyses det at Ørland kommune burde «se» bøndene mer tydelig.

4 Håndtere usikkerhet og utruste beslutningstakere

Vi har i denne studien vist at for bøndene og husholdningene i nærheten av Ørland kampflystasjon er det i dag en stor usikkerhet forbundet ved å investere ressurser i å videreutvikle jordbruket og ta ut det potensialet som ligger der. Det er gjerne tre elementer i god risikohåndtering; det ene er å forebygge, det andre å håndtere og, til sist, begrense skade. Forutsetningen for det hele er å forstå risikoen. Jordbruket på Ørland er avhengig av best mulig forståelse av usikkerhet, dernest av ressurser som gir styrket evne til håndtering av uunngåelig usikkerhet. Primærprodusentene på Ørland har høy kompetanse og god organiseringsevne, men risikoforståelse og håndtering må skje i samspill med andre parter til tross for underliggende interesse-motsetninger.

I delkapitlene nedenfor beskrives først arbeidet for å fjerne unødvendig usikkerhet. Dernest redegjør vi for betydningen av å styrke muligheten for å håndtere den usikkerheten jordbruket må leve med over lengre tid, og til sist for behovet for ressurser for å håndtere usikkerhet mest mulig rasjonelt.

4.1 Fjerne unødvendig usikkerhet

Vi har ikke kunnet studere alle usikkerhetsfaktorer som bøndene i støysonen står overfor. Derfor kan vi heller ikke ut fra vår studie fastslå hva som er unødvendig usikkerhet og hvilken usikkerhet beslutningstakerne i jordbruket må leve med. Vi nevner derfor som eksempler to forhold som kan illustrere unødvendig høy grad av usikkerhet: Gjennomføringstid for oppgjør og prinsipper for oppgjør med grunneierne.

Gjennomføringstid for oppgjør dreier seg for primærprodusentene om samlet tid fra avklaring om forventet støybelastning for beboere rundt flybasen til det blir fastlagt hvilke konsekvenser dette får i form av innløsning av eiendom eller andre avbøtende tiltak. I tilknytning til forhandling om innløsning av eiendom vil også alle spørsmål om støybelastning for husdyr, konsekvenser for andre driftsmidler, betydning av å splitte bolig fra gårdseiendom osv., kunne komme opp.

I dag er faktagrunnlaget for disse forhandlingene antagelig fullt ut på plass, men det er avsatt flere år, anslagsvis fire til fem år, for å få avklart situasjonen for de enkelte brukene og bøndene. Det er neppe til særlig hjelp, sett fra et jordbruks-hensyn, at de brukene som prioriteres skal være de som er mest støyutsatt. Dette kan være de brukene som det hersker minst usikkerhet ved. Dermed kan usikkerheten om viktige prinsipielle sider, om grensedragning mellom bolig og drift, om håndtering av boliger som sperres for fast beboelse osv., først bli endelig avklart om fem år.

Det kan være mange gode forklaringer til hvorfor prosessen er lagt opp over et relativt langt tidsrom. Det virker imidlertid ikke klart at det er lagt tilstrekkelig vekt på konsekvensene for investeringsatferd i jordbruket. Utgangspunktet er å skille

klart mellom boliger og jordbruksvirksomhet. Selve vurderingen av tempoet i prosessen synes også å være forbundet med interessekonflikter mellom tiltakshaver og den som skal innløse verdier i mest støyutsatt sone, dvs. Forsvarsbygg, og private grunneiere. Vår utredning har påpekt at det ligger en viktig samfunnsinteresse i å redusere usikkerhet. Det taler for at man bør legge særlig stor vekt på rask gjennomføring av oppgjør mellom tiltakshaver og grunneiere.

Prinsipper for oppgjør mellom utbygger og grunneierne er i all hovedsak fastlagt gjennom lover og regler. Det er neppe grunn til at prinsipper for hvordan private næringsinteresser skal ivaretas i møte med nasjonale infrastruktursatsinger skal variere fra tilfelle til tilfelle, selv om tolkningen av prinsippene i praksis kan avhenge av lokale forhold. Rammene for forhandlinger om statlig innløsning av verdier i fast eiendom skal være så forutsigbare som mulig.

På den annen side vil flere av rammebetingelsene også fastlegges gjennom kommunale planvedtak, som ikke kan ha samme presisjon som rettsregler som gjerne er prøvet i domstolene i mange omganger. Videre kan planvedtakene eller prinsipielle føringer for forhandlinger om oppgjør inneholde formuleringer med føringer for fremtidig oppgjør som det kan være umulig å fortolke. Normene kan fremstå som lite definerbare rammer for mulige utfall av en rekke fremtidige forhandlinger. To eksempler kan være fastleggelse av støygrenser og bruken av forholdet mellom kostnad og nytte av tiltak som kriterium for å iverksette avbøtende tiltak for støyulempere (jf. Ørland kommune (2014a)).

Støybelastninger som grunnlag for fastlegging av såkalte støygrense (jf. avsnitt 1.2.2 og vedlagte saksopplysninger fra Forsvarsbygg), er utredet og kartlagt i mange varianter med varierende flygningsmønstre og ulike begreper for støybelastning. Støykartene i konsekvensutredningen viser mange alternativer. En dag skal disse alternativene resultere i et endelig skille mellom eiendommer som vil få tilbud om innløsning, og de som ikke får. Grensen har store konsekvenser for de støyberørte eiendommene. Verditapet den enkelte påføres av støyen, er avhengig av hvordan støy verdsettes i eiendomsmarkedet, noe som kan være ganske uavhengig av offentlige vedtak om støygrenser. Om grensen trekkes ved den ene eller andre standarden for støybelastning, kan derfor ikke forventes å stå i et klart forhold til det verditap den enkelte grunneier vil lide som følge av støyen. I dag, sannsynligvis inntil den sentrale forvaltningen har behandlet tiltakshavers innsigelser mot kommunens planvedtak om støygrenser, er reguleringsplanens støygrense uavklart. Spørsmålet er et av flere spørsmål som er omfattet av en uunngåelig interessekonflikt mellom tiltakshaver med budsjettbegrensning og grunneiere. Ut fra en samfunnsinteresse er det grunn til å reise spørsmål om avklaring av også denne usikkerheten blir prioritert høyt nok.

Kostnad-/nytteanalyser er gjerne et begrep som benyttes for å vurdere samfunnsøkonomisk lønnsomhet av statlige reguleringer og investeringsprosjekter generelt. Det virker krevende å tenke seg at begrepet skal kunne få forutsigbart innhold for den enkelte jordbruksfamiliene, siden metoden her skal benyttes for spørsmål som dreier seg om f.eks. verdien av boliger som del av helhetlige tun på landbruks-eiendommer. Aggregert for et område kan det være mer sannsynlig at slike analyser kan være en støtte.

Tid for gjennomføring av oppgjør og prinsipper for oppgjør er to faktorer som gjør situasjonen for beslutningstagerne, bøndene med hele jordbrukshusholdningen, særlig usikker. For oss fremstår disse som eksempler på unødvendig stor usikkerhet

og eksempler på områder som kan være prioritert for lavt sammenlignet med de samfunnsinteressene som er knyttet til fremtidig utvikling av jordbruket på Ørland.

4.2 Forstå usikkerhet beslutningstagerne må leve med

Selv om det finnes unødvendig stor usikkerhet, er det uunngåelig at situasjonen for primærprodusentene vil være preget av stor usikkerhet. I dag er, som nevnt i kapittel 2, til og med usikkerheten knyttet til rammebetingelsene for norsk jordbruksproduksjon særlig høy. Når jordbruket skal utvikles med betydelige muligheter for endringer på tvers av eksisterende eierstrukturer og med store investeringer i sammenheng med en etter norske forhold meget stor forsvarssatsing, er stor usikkerhet uunngåelig.

Den første forutsetningen for å kunne håndtere usikkerheten på en effektiv måte, er å forstå den. Når usikkerheten er knyttet til fenomener som omfattes av motstridende interesser og samfunnshensyn, blir det særlig krevende. Usikkerhet kan utnyttes og bli virkemidler som kan styrke den enkelte partenes interesser overfor en motpart. Derfor er det viktig å klargjøre usikkerheten.

Den ene utfordringen er derfor å forstå interessemotsetningene. I kapittel 1 har vi beskrevet hvordan belastningen med innfasing av Norges største forsvarssatsing i lokalsamfunnet på Fosen har medført krevende arbeidsforhold i samfunnsutviklingsprosjekter, i forvaltning og i forholdet mellom partene i kommende oppgjør om eiendomsverdier. For oss som utenforstående, kan det virke overraskende at forutsigbare og naturlige interessemotsetninger ikke kan hensyntas og forenes med mer holdbare prosesser fram mot endelige avklaringer.

En av de fortellingene som fremkommer i kapittel 3 kan være én mulig forklaring. Som illustrert i kapittel 1 er kampflybaseprosjektet en stor gevinst for lokalsamfunnet som helhet. Et samlet lokalsamfunn kan ha grunn til en viss stolthet over at Ørland viste seg å være det mest attraktive lokaliseringsstedet. Det ble f.eks. også mobilisert sterkt både fra politisk og administrativt hold for alternative lokaliseringer. Overgangen fra entusiastisk samarbeid til nøktern håndtering av samfunnsutviklingsoppgaven og enkelthusholdningers interesser i møte med forsvarssatsingen, har vært krevende. Det er ikke overraskende om realistisk forståelse av de interessemotsetningene som ville prege gjennomføringen, har vært skadelidende.

Forståelsen av interessemotsetninger knyttet til gjennomføringsfasen er viktig. Slike interessemotsetninger vil fortsatt prege samfunnet. Norges forsvarsbehov endrer seg raskere enn på mange år. Da virker det urealistisk å forutsette at flyvningsmønstre og flyvingsaktivitet for de neste 30 år er fastlagt gjennom en reguleringsplan fra 2014. Det vil skje endringer med konsekvenser for belastninger for enkelthusholdninger og institusjoner. Gjennomføringstiden for selve prosjektet kan også endre seg.

For jordbrukshusholdningene tilkommer spørsmål om dyrevelferd under økt støybelastning, usikkerhet om investeringer i selve jordbruket, de politiske rammebetingelsene for jordbruket, markedsadgangen for økt produksjon av poteter og grønnsaker, samarbeidsforhold med pakkerier, og tilgjengelighet av alternative boliger utenfor mest utsatt støysone. Samarbeidsforholdet mellom primærprodusentene i hele området, mulighetene for å utvikle gode løsninger i samspill med grunneiere utenfor mest støyutsatt sone, er også et viktig spørsmål.

Forståelse av risiko og usikkerhet i jordbruket er en kompleks oppgave og kan kreve bred juridisk, agronomisk, samfunnsfaglig og sosial kompetanse. En observasjon fra et arbeidsseminar med et stort kredittforetak innenfor norsk jordbruk illustrerer dette. Etter omfattende presentasjoner og diskusjoner om foretaksøkonomisk og politiske usikkerhetsfaktorer, konkluderte deltagende behandlere av kunder i jordbruket med at den største risikofaktoren sett fra långivers side, var faren for skilsmisser i jordbruksfamilien.

Sluttproduktet fra arbeidet med å adressere usikkerhet bør være beskrivelser som kan brukes for to formål. Det ene er å foreta følsomhetsvurderinger for investeringer og satsinger for den enkelte familien. Analysen må f.eks. gi muligheter for å beskrive mulig opp- og nedside for eksempel ved å satse på grønnsaksproduksjon og stordrift i melkeproduksjon, eller andre former for revitalisert jordbruk på Ørland. Slike analyser vil samtidig være nyttige for å kunne arbeide med finansieringen av fremtidige prosjekter.

Det andre formålet er å utvikle et arbeidsprogram for usikkerhetshåndtering, dvs. å overvåke og forebygge usikkerhet. På Ørland vil dette være en betydelig oppgave over lang tid. Og det kreves godt og tett samarbeid mellom parter som i dag står foran krevende forhandlinger og som også i fremtiden må forholde seg til forhold som dreier seg om både interessen motsetninger og viktige samfunnsinteresser.

4.3 Utruste beslutningstakerne

Bøndene med sine jordbrukshusholdninger må settes i stand til å være en aktiv part i å fjerne unødvendig usikkerhet og i å håndtere nødvendig usikkerhet. Det vil være behov for tverrfaglig støtte for enkeltbrukene for begge oppgaver. Alle tiltak må bygge på forståelse av at bøndene og jordbrukshusholdningene er beslutningstakere og det er disse som skal bære den største privatøkonomiske risikoen ved revitalisering av jordbruket. Ingen annen part, enten det er representanter for tiltakshaver, forvaltning eller forskning, kan bære sammenlignbar grad av risiko gjennom oppgjørperioden og fram til et revitalisert jordbruk på Ørland. Støtteaktører kan bistå og støtte opp, men bøndene og husholdningene må være drivkraft gjennom sitt ansvar for sin næringsvirksomhet

Primærprodusentene og deres jordbrukshusholdninger må ikke betraktes som en homogen gruppe. Støtten til beslutningstakerne i jordbruket må formes ut fra individuelle behov fordi situasjonen for jordbruket i støysonen både er ulik og oppleves ulikt. Det er enkeltbruk med bønder som har en sterk motivasjon for å videreføre jordbruksproduksjon, inklusive melkeproduksjon. Noen har også både ambisjoner og planer om å utvide selv i soner med relativt høy støybelastning. Disse kan få et utvidet handlingsrom hvis de får oppfølging, og det bør være en realistisk oppgave å klargjøre hva de har behov for av oppfølging. Deres motivasjon synes ikke å være et økonomisk utbytte, de kan til og med være villige til å møte dagens utfordringer med egne investeringer. Det er naturligvis stor variasjon mellom primærprodusentene, men det må sikres at ikke ulik motivasjon blir en hindring for samarbeid og samhold mellom primærprodusentene. Slike variasjoner er heller ingen grunn til å anse primærprodusentene for å være en splittet gruppe. Det at ulike bønder vektlegger ulike løsninger, betyr ikke at interessene er motstridende. De viktigste stegene for videreutvikling av primærnæringen, er avhengig av at primær-

næringsmiljøet styrkes som en helhet og at primærprodusentene finner løsninger i fellesskap.

Rådgivere må både kunne bidra til samhold og samarbeid og samtidig kunne diskutere spørsmål enkeltvis i fortrolighet med enkeltpersoner. Parter i utbyggings-saken bør derfor ikke være involvert i organisering, styring eller gjennomføring av slik rådgivingsstøtte.

Det er primærprodusentene som må velge hvilken kompetanse de trenger. Forhåpentligvis har denne rapporten bidratt til å belyse utviklingsmuligheter og, ikke minst, den risiko jordbruksvirksomhetene må belage seg på i fremtiden. Det kan godt hende at dette fremtidsbildet må detaljeres og underbygges bedre enn det som er gjort her. Det kan f.eks. være nødvendig å relatere resultatene til den enkelte brukers situasjon.

På basis av best mulig situasjonsforståelse, er det opp til brukerne selv å definere de ressursene som er nødvendig for å håndtere strategiske utfordringer, muligheter og risiko i melkeproduksjon og i planteproduksjon, bygningsteknikk, økonomi, jus, psykologi mv. Her kan det være noe erfaring å hente fra arbeidet med forebyggende helsearbeid i landbruket. Aktuelle rådgivere kan være Tine, Norsk Landbruksrådgiving, advokater, sosiokulturell ekspertise, økonomer m.fl.

Flere av rådgivingstilbyderne har helhetlige, strategiske rådgivningstilbud, slik som for eksempel Vegvalgstrådgivingen fra Tine. Slike pakker kan danne et mønster med mer vekt på veiledning enn rådgiving, mer tverrfaglig og tilpasset den spesielle situasjonen på Ørland. Målet er å styrke beslutningstagernes egne forutsetninger.

En mulig konkretisering av en slik løsning er å finne midler til et tverrfaglig team som over en visse periode kan stå til disposisjon for jordbruksenhetene enkeltvis og for faglige fora for utvikling av spesielle muligheter i samarbeid mellom produsenter.

For å finansiere et slikt tilbud kan man tenke seg en kombinasjon av egenandel og tilskudd. Et forslag kan være å tilby 70 prosent tilskudd til dekning av driftsrådgiver, inntil kr 20 000 per bruk i rød sone. I dag er det neppe mulig å skille denne delen av veiledningen fra forberedelsen av de forhandlingene om innløsning og eventuelle avbøtende tiltak som snart skal påbegynnes. Det må derfor være en samordning mellom veiledning for revitalisering og veiledning for håndtering av forhandlings-situasjonen.

Så langt har vi snakket om beslutningstagerne som bonden og jordbrukshusholdningen. Generasjonsskifter og rekruttering til jordbruksyrket er ikke viet særlig oppmerksomhet. Ørland, som mange andre jordbruksbygder, har jevnt behov for rekruttering. Ressursforholdene på Ørland kan tilsi at flere kan finne jordbruket attraktivt der. En revitalisering kan innbefatte en betydelig andel med generasjonsskifte. Det i seg selv vil gi nye muligheter for jordbruket. Oppfølgingen må også ha en positiv effekt for rekruttering til jordbruk i konkurranse med en voksende sysselsetting i offentlig sektor og tjenesteyting i Ørland kommune.

Samarbeidet mellom kommunen, samfunnsutviklings- og landbruksprosjektet utover 2015, Forsvarsbygg og jordbruksforetakene, er viktig for å legge til rette for en positiv utvikling av jordbruket. Som nevnt i innledningskapitlet, er dette samarbeidet krevende og utsatt for ulike former for slitasje. Dette kommer til syne ved at det fra ulike hold reises tvil om samholdet i ulike organer, om samarbeidsforhold og samarbeidsvilje. Som vi har nevnt i kapittel 1, kan mangelfull forståelse eller svak håndtering av ganske forutsigbare interessemotsetninger, være en forklaring. Det er grunn til å vurdere om tilpasninger i organiseringen av arbeidet i

tilknytning til kampflybaseprosjektet kan bidra til redusert usikkerhet, bl.a. for jordbruket.

En siste faktor i usikkerhetshåndteringen, og den kanskje viktigste bufferen mot risiko sett fra enkeltbrukenes side, er tilleggskompetanse og egenkapital som gir evne til omstilling. Egenkapitalen avgjør økonomisk bæreevne og investeringsmuligheter. En av de viktigste kjensgjerningene fra denne studien er at jordbruket på Ørland, primært i støysonen, men derigjennom et jordbrukssamfunn som strekker seg ut over kommunegrensen for Ørland, opplever usikkerhet som hindrer investeringer. Usikkerheten er en konsekvens av en stor, nasjonal infrastrukturetsatsing. Det er naturlig å vurdere å kompensere for denne usikkerheten ved å lette tilgangen til f.eks. finansieringsmidler i form av investeringstilskudd eller rentestøtte. Derfor er det positivt at landbruksmyndighetene prioriterer investeringstilskudd for jordbruket på Ørland.

Referanser

- Arnoldussen, Arnold H., Magnar Forbord, Arne Grønlund, Margaret Eide Hillestad, Klaus Mittenzwei, Ivar Pettersen og Torbjørn Tufte (2014). *Økt matproduksjon på norske arealressurser*. AgriAnalyse AS, Oslo.
- Budsjettnemnda for jordbruket (2014a). Referansebruksberegninger. Regnskapstall for 2012. Framregnede tall for 2013 og 2014. Budsjettnemnda for jordbruket, Oslo.
- Budsjettnemnda for jordbruket (2014b) *Totalkalkylen for jordbruket – Jordbrukets totalregnskap 2012 og 2013 og budsjett 2014. Totale inntekter, kostnader og vederlag til arbeid og egenkapital i jordbruket*. Budsjettnemnda for jordbruket. Oslo.
- Forsvarsbygg (2014). Offentlig plan – Rapport oppfølgende undersøkelser husdyr og støy. Rapport Forsvarsbygg. Oppdrag. Kampflybase – Plan- og prosjekteringsgruppe. REVISJON ALM-90-00-R-RAP-004 00 DATO 08.09.2014 <http://www.forsvarsbygg.no/Prosjekter/Etablering-av-kampflybase1/Dokumenter/>.
- Forsvarsbygg (2014a). Emne: Husdyrundersøkelser – Lydmålinger i fjøs. Forsvarsbygg 00 26.11.2014 Oppdrag. Kampflybase – Plan- og prosjekteringsgruppe.
- Forsvarsdepartementet:
<https://www.regjeringen.no/nb/tema/forsvar/forsvarsindustri/kampfly/id474117/>.
- Kjølseth, Trygve og Ivar Pettersen (2014). *Innovasjon i landbruket*. Notat 2012–4. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning, Oslo.
- LMD (2014). Oppheving av konsesjonsloven og boplikt. Forslag om oppheving av lov om konsesjon ved erverv av fast eiendom (konsesjonsloven) og endringer i lov om odelsretten og åseteretten (odelslova). Høringsnotat. Landbruks- og matdepartementet 15. oktober 2014.
- Mattilsynet Distriktskontoret Innherred og Fosen (2013). Uttalelse fra Mattilsynet, DK Innherred og Fosen ang. utbygging av kampflybase ved ØHF – konsekvenser for husdyrholdet nært basen/ rød sone. Brev: 2013/217105 10.10.2013.
- Miljødirektoratet (2012). Retningslinje for behandling av støy i arealplanlegging. Retningslinjer | Dato: 02.07.2012 T-1442/2012.
- NOU 2013: 10. *Naturens goder – om verdier av økosystemtjenester*.
- Pettersen, Ivar, Ingunn Nebell og Anne Strøm Prestvik (2014). *Grønn verdi – Lønnsom vekst for norsk frukt og grønt*. NILF-rapport 2014–3. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning, Oslo.
- Rambøll (2013). *Demografi og behov som følge av ny kampflybase*. Utredning. Trondheim: Rambøll.
- Rye, Siv Karin Paulsen, Stefan Brunzell, Kristin Stokke Folstad og Heidi Knutsen (2013): *Verdiskaping i jordbruket i Trøndelag*. Notat 2013–4. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning, Oslo.

- Rønning, Lars (2013). Landbruket i Ørland – status og veien videre. R-06/13. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, Oddveig og Lars Rønning (2014). Trender i norsk landbruk 2014: Med utviklingstrekk fra 2002 til 2014. R-06/14. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Støygruppa Ørland (2015). <http://www.orlandstoy.no/stoygruppa-orland/>.
- Sundet, Olav (1991). *Lov og rett i landbruket*. Landbruksforlaget 1991.
- Vik, Jostein (2005). Trønderbonden: Typer og tilpasninger i trøndersk landbruk. R-05/05. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Ørland Bondelag (2014). Ørlandslandbruket inn i ei ny tid – utviklingsprosjekter. Presentasjon Ørland Bondelag 25. november 2014.
- Ørland Kommune (2014). *Strategisk næringsplan 2014–2016. Kreativ og fremtidsrettet næringslivssatsing*.
- Ørland Kommune (2014a). Reguleringsplan for Ørland flystasjon. Reguleringsbestemmelser. Planforslag datert 13.01.14.
- Ørland kommune (2015). Strategisk utvikling av Ørland 2014–2016. Forslag til *Reguleringsplan 2014–2016. Samfunnsdel*. <http://www.orland.kommune.no/sitepageview.aspx?sitePageID=3457>.

Vedlegg: Saksopplysninger fra Forsvarsbygg

Introduksjon

Forsvarsbygg har i samtaler med utrederne, først og fremst overfor prosjektleder, påpekt at innholdet i rapporten kan gi opphav til unødige uklarheter. Etter avtale med prosjektleder utarbeidet Forsvarsbygg på denne bakgrunn forslag til mulige faktabokser til rapporten. Forslagene er i tillegg sirkulert til prosjektets styrings- og referansegruppe.

Forfatterne av rapporten ser verdien av god saksforståelse for å kunne forstå vår utredning og de konklusjoner vi har trukket. Det kan også være feil og mangler i de saksopplysningene som står i rapporten. Forsvarsbyggs saksopplysninger gir derfor ett mulig korrektiv til fremstillinger i rapporten og, uansett, bakgrunn for forståelsen av temaer i utredningen.

Samtidig er det nødvendig å understreke at alle saksopplysninger fra en part i utbyggingssaken kan være omstridte. Vi har derfor valgt å gjengi innspillene fra Forsvarsbygg som saksopplysninger for fire temaer, uten noen selvstendig drøfting av relevans for vårt arbeid eller innhold for øvrig.

Temaene som omfattes av saksopplysningene er:

- Tema 1: Støykartlegging
- Tema 2: Optimalisering av flymønstre
- Tema 3: Resultater fra gjennomførte husdyrundersøkelser
- Tema 4: Grunnerverv, innløsning og støytiltak.

Tema 1: Støykartlegging

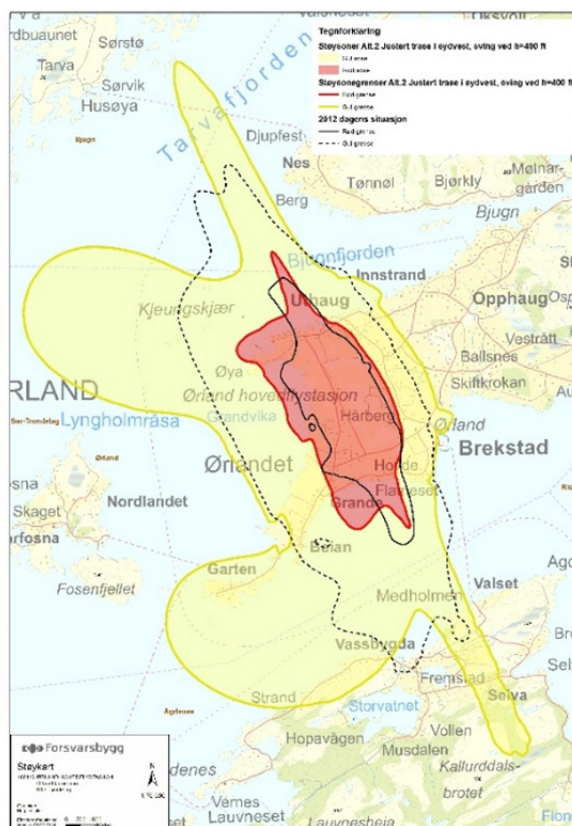
Beregninger av flystøy er gjennomført iht. godkjent beregningsmetode og med bruk av NORTIM som er den modellen norske myndigheter angir skal legges til grunn ved beregning av flystøy.

T-1442 Retningslinje for behandling av støy i arealplanlegging og veileder M-128:2014 er lagt til grunn for utredningene. Støysoner er utarbeidet og synliggjør gul og rød støysone som kommunen skal benytte for å vurdere fremtidig arealbruk. T-1442 gir følgende anbefalinger for fremtidig arealbruk i støysonene:

- Rød sone – unngå nybygging av bygg med støyfølsomt bruksformål (bolig, fritidsbolig, skole, barnehage, helseinstitusjon). Dette er ikke et absolutt krav, endringer og gjenoppbygging kan tillates.
- Gul sone – nybygging av bygg med støyfølsomt bruksformål tillates, men behov for støytiltak skal vurderes.

Figuren til høyre viser endringen i utbredelse av gul og rød sone fra dagens F-16 aktivitet (hhv. heltrukket og stiplet strek for rød og gul støysone) til fremtidig aktivitet med F-35 (vist med rød og gul farge). Endringen kan kort beskrives som:

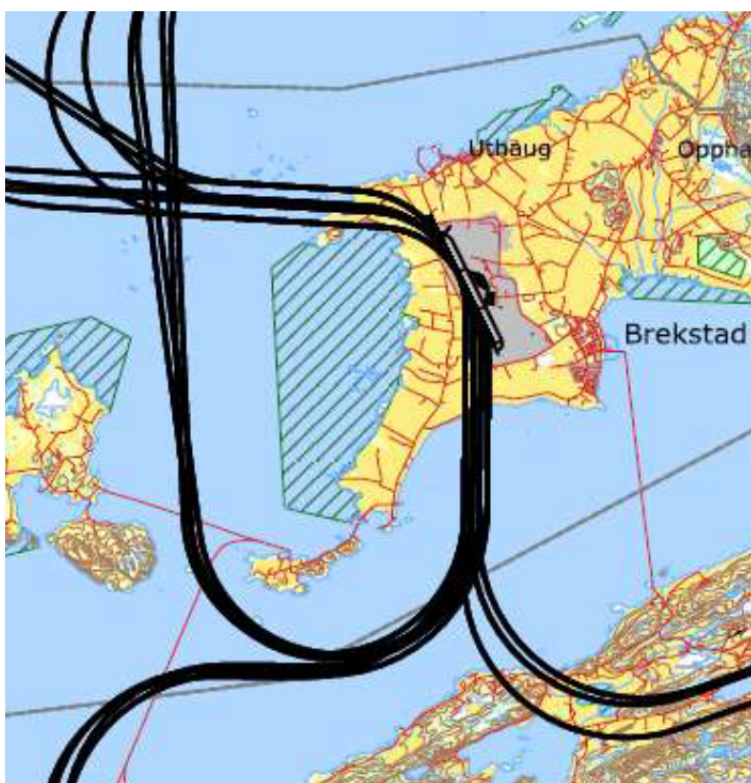
- Mindre økning av støybelastningen mot øst, typisk endring i Brekstad er 0–2 dB økning av ekvivalent lydnivå. Dette vurderes som en ikke merkbar endring.
- Økt støybelastning mot vest, betydelig under og rundt avgangstraseene.

Tema 2: Optimalisering av flymønster

Avgangsmønster og lydemisjon fra flyet bestemmer støyavtrykket på bakken. Optimalisering av flymønster er gjennomført som en prosess der flyoperativt miljø ved basen, Ørland kommune og berørte myndigheter har vært involvert. Forhold som har vært vurdert er flyoperative hensyn, samt å redusere negative konsekvenser for støyutsatte, landbruk og husdyrhold og Grandefjæra naturreservat.

Figuren nedenfor viser fremtidig anbefalt flymønster ved avgang. Dette er akseptert av Ørland kommune og flystasjonens operative miljø. Avtalte flykorridorer skal følges opp med etablering av et system for å registrere flybevegelser, samt målinger av støy.

Tema 3: Resultater fra gjennomførte husdyrundersøkelser

Undersøkelser av adferd og reaksjoner hos storfe ved flyaktivitet er gjennomført ved to anledninger; første gang under øvelsen Tiger Meet i juni 2013, andre gang under to dager i juni 2014. Observasjoner av besetninger er gjennomført samtidig med at lydmålinger er utført. For å oppnå et lydnivå som er sammenliknbart med F-35, ble det flydd med lavere høyde og et annet flymønster enn det som er anbefalt for framtidig situasjon. Omfang og program for undersøkelsene var på forhånd diskutert med involverte bønder, Ørland kommune, myndigheter.

Viktige funn fra husdyrundersøkelsene var:

- Kyrne reagerer på synsforstyrrelse i tillegg til lyd
- Størst reaksjon opptrer ved overflyging i lav høyde og høy støybelastning
- Fly med lav høyde og som brått endrer retning framkaller sterkest reaksjon
- Sterkere reaksjoner i større flokk og på større areal

- Reaksjoner er frykt, aggressiv knuffing som følges av rauting og fluktreaksjoner samt at beiteaktivitet opphører
- Reaksjoner på dagens flymønster karakteriseres som «lite – moderat»
- Landinger framkaller ikke reaksjoner
- Ikke registrert reaksjoner inne i fjøs
- Vanskelig å definere en entydig grense for hva som er akseptabelt lydnivå alene for kyr.

Tema 4: Grunnerverv, innløsning og støytiltak

Forsvarsbygg har behov for å erverve 650 daa landbruksjord i forbindelse med forlengelsen av rullebanen mm. Forsvarsbygg har ervervet tre landbrukseiendommer med til sammen 435 dekar landbruksjord som erstatningsjord i forbindelse med rullebaneforlengelsen. Grunneierne har fått tilbud om kompensasjon for det avståtte areal enten ved makeskifte (erstatningsjord) eller kjøp. Makeskifteforhandlingene er i sluttfasen. Under forhandlingene bistås de to grunneierne som ønsker erstatningsjord av advokater fra to ulike advokatfirmaer.

Hvilke bygg med støysensitivt bruksformål som vil få tilbud om innløsning eller støytiltak (avbøtende tiltak) vil først være klart etter at reguleringsplan med konsekvensutredning for Ørland hovedflystasjon er endelig vedtatt. Det er ikke vanlig i henhold til statlig praksis å begynne forhandlinger med grunneiere om avbøtende tiltak før vedtatt reguleringsplanen foreligger. Forsvarsbygg har likevel for å imøtekomme forventningene fra omgivelsene på Ørlandet, allerede påbegynt innløsningsprosessen før reguleringsplanen er vedtatt. Samtlige 17 grunneiere som Forsvarsbygg har forhandlet med, som etter daværende forslag til flymønster var mest støyberørt, har allerede inngått avtale med Forsvarsbygg om innløsning av sin bolig. Flymønsteret ble endret sommeren 2014. Disse 17 grunneierne har under forhandlingene vært bistått av advokater. Forsvarsbygg har også iverksatt tilbud om innløsning til grunneiere som har en særskilt kvalifisert grunn for å få innløst sin bolig. Den øvrige fremdrift knyttet til avbøtende tiltak, er avhengig av både vedtatt reguleringsplan og gjennomført KS 2 prosess. Sistnevnte prosess vil sannsynligvis først sluttbehandles i Stortinget våren 2016. I tråd med dette vil grunneiere som utsettes for maksimalstøy over 110 dB, motta tilbud om å gjennomføre forhandlinger høsten 2016. Målet er at disse vil kunne ha anledning til å flytte fra boligen før de første flyene ankommer tredje kvartal 2017. De øvrige grunneierne som vil ha krav på innløsning, vil motta tilbud om forhandlinger i perioden 2017–2019. De av grunneierne som kun vil ha rett til støytiltak, vil etter Forsvarsbygg sine planer motta tilbud om dette innen utløpet av 2017.

Tidligere utgitt i denne serien – 2014

2014–1

Næringsanalyse for Regionalpark Haldenkanalen.

Karen Refsgaard, Hilde Helgesen, Stig Standli Gezelius, Miriam Haugsbø, 77 s.

2014–2

Kartlegging av arbeidskrafts- og kompetansebehov i matindustrien.

Anne Strøm Prestvik, Per Christian Rålm, 70 s.

2014–3

Grønn verdi. Lønnsom vekst for norsk frukt og grønt.

Ivar Pettersen, Ingunn Nebell, Anne Strøm Prestvik, 51 s.

NILFNorsk institutt for
landbruksøkonomisk forskning

ADRESSE HOVEDKONTOR

Postadresse:	Kontoradresse:	Telefon: 22 36 72 00
Postboks 8024 Dep	Storgata 2-4-6	E-post: postmottak@nilf.no
0030 OSLO		Internett: www.nilf.no

ADRESSE DISTRIKTSKONTORER

Bergen	Postadresse:	Postboks 7317, 5020 BERGEN
	Telefon:	22 36 72 40
	E-post:	postmottak-Bergen@nilf.no
Trondheim	Postadresse:	Postboks 4718 – Sluppen, 7468 TRONDHEIM
	Telefon:	73 19 94 10
	E-post:	postmottak-Trondheim@nilf.no
Bodø	Postadresse:	NILF, distriktskontoret i Bodø, c/o Bioforsk Bodø, Torggården, 8049 BODØ
	Telefon:	90 27 94 50
	E-post:	postmottak-Bodo@nilf.no
